Андрій Амальрик

ЧИ ПРОІСНУЄ РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ ДО 1984 РОКУ

СМОЛОСКИП

М

АНДРІЙ АМАЛЬРИК

ЧИ ПРОІСНУЄ РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ ДО 1984 РОКУ?

СМОЛОСКИП

Андрій О. Амальрик

Андрій Олексійович Амальрик народився 1938 року в Москві, в родині історика. В роках 1959-60 і 1962-63 вчився в Москві на історичному факультеті Московського університету, звідки й був виключений за працю « Нормани і Київська Русь ». Перед і після університету працював картографом, медичним ляборантом, робітником на будівництвах, освітлювачем на кінохроніці, перекладачем технічної літератури, коректором часописів, хронометристом на автових змаганнях, натурщиком, давав лекції математики і російської мови. В 1963-64 написав п'ять п'єс, в тому числі і « Схід-Захід » — про відно-

WILL THE SOVIET UNION SURVIVE UNTILL 1984 ?

(In Ukrainian)

By Andrei A. Amalrik

Published by V. Symonenko Ukrainian Publishers SMOLOSKYP

Paris 1971 Baltimore

АНДРІЙ О. АМАЛЬРИК

ЧИ ПРОІСНУЄ РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ ДО 1984 РОКУ?

Українське Видавництво СМОЛОСКИП ім. В. Симоненка
Париж 1971 Балтимор

Бібліотека СМОЛОСКИПА ч. 9

Обкладинка роботи мистця М. Михалевича

This book was first published in the Russian language by the Alexander Herzen Foundation, The Netherlands (1969)

Library of Congress Catalog Card № 76-155 363

P.I.U.F.
3, rue du Sabot
Paris (6-e)
France

Smoloskyp
P. O. Box 6066, Patterson Sta.
Baltimore, Md. 21231
USA

ПЕРЕДМОВА

Український читач нарешті, дістає українською мовою відомий у цілому світі есей Андрія Амальрика « Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року? ». Сьогодні Андрій А. Амальрик в тюрмі чи на засланні. Це один з великої, постійно зростаючої армії новаторів, лібералів і лібералізуючих, демократів і патріотів, революціонерів і конституціоналістів (цим словом окреслюють у нас тих людей в СРСР, які змагаються за пошану й зобов'язуючу силу існуючих радянських законів і насамперед конституції). Есей А. Амальрика справив величезне враження. Автор на нечисленних сторінках поставив перед очі усім, навіть « найневірнішим Томам » факт, що в СРСР є люди, є цілі групи, які не лише не погоджуються з безладом, витвореним диктатурою комуністичної монопартії, але й активно шукають шляхів до змін.

Есей А. Амальрика, як кожна цього роду публікація, викликав дуже контроверсійні оцінки. Одні критики бачили в ньому початок нової ери поза залізною завісою, інші знецінювали його. Були й такі, що плямували автора аґентом КҐБ. Основним аргументом тих останніх було: як можуть бути такі відважні люди в СРСР, які не бояться проголошувати публічно цього роду думки? Їх же КҐБ неодмінно запроторить у тюрму, а може й знищить... А ось А. Амальрик, напи-

савши це, ходить по вулицях, зустрічає своїх знайомих, дискутує з ними...

Злорадність того роду песимістів не тривала довго. 21. травня ц. р. аґенти КҐБ перевели основний трус у приміщенні А. Амальрика, а його самого арештували. Потім піддали відомій « обробці ». До сьогодні він не зломився, своїх думок не відрікся, навпаки, захищає їх рішуче далі.

В своєму есеї А. Амальрик висвітлює передусім теперішній стан радянської системи. Він стверджує, що СРСР перебуває тепер у « воєнно-імперіялістичній » стадії. Збіглася ця стадія з універсальним зрушенням у цілому світі, з глибоким рухом уперед цілого людства. Всупереч тому рухові вперед режим в СРСР « прагне тільки, щоб усе залишилося по-старому, щоб респектовано авторитети, щоб інтеліґенція мовчала, щоб система не була захитувана небезпечними реформами, до яких він (режим — прим. наша) не звик ». Тим, які сподіваються й очікують від компартії реформ, А. Амальрик пригадує: « Як знаємо, ніякого пляну (змін — прим. наша) не було й немає, ніяких засадничих реформ не доконано, ані не доконується, тільки переводиться поодинокі, між собою непов'язані спроби « латати діри » з допомогою такої чи іншої « реорганізації » бюрократичного апарату. А бюрократичний апарат уже давно не кермується « революційною ідеологією », бо « зі зростом бюрократизації поглиблюється процес загублювання ідеології ». Тому режим шукає порятунку в російському імперіялізмі та шовінізмі « з властивим для нього культом сили й експансіонізму ».

А. Амальрик уважно приглядається до життя в СРСР і бачить зростаючу відстань між життєвим поземом життя на заході й у СРСР. Він підкреслює, що « радянські ракети осягнули Венеру, але в селі, де я живу, збирають картоплю руками... Це щілина, що може поширитися в пропасть. Ідеться не так про те,

як збирати картоплю, як про те, що позем думання більшости людей не підноситься понад оцей « ручний позем ».

Цей основний життєвий факт бачить А. Амальрик. Він реаґує на нього засудом, про який ми читаємо на сторінках його книжки. Але що люди на це, що загал? Якщо йдеться про ширші народні верстви, то, на думку А. Амальрика, вони є в стані « пасивного незадоволення ». В тому стані вони ще не спрямовують свого незадоволення проти « системи взагалі... але проти її поодиноких аспектів... »

Це так у масі, серед народу. Та чи є якісь інші елементи, якісь люди чи групи, що бачать ці справи інакше? А. Амальрик відповідає потакуюче. Він з'ясовує новаторські течії в СРСР та елементи спротиву. Їх він аналізує глибоко, а його уточнюючі, повні фактичних даних, анотації, вказують на справжню поінформованість і компетентність автора. А. Амальрик, треба сказати, авторитетно наводить поодинокі події, прізвища тощо, але й дає виразний, логічний профіль цілого процесу зрушення серед народів СРСР. Свій есей написав він у 1969 році. Отже, дукми, висловлені в ньому відбивають найновіший стан і розвиток подій нашого часу.

Автор указує, що « революція на вершку » СРСР в рр. 1952-1957 розхитала більшовицький, « створений Сталіном моноліт » і в повсталій наслідком цього щілині негайно виникла « культурна опозиція ». Це був перший етап великого й довгого процесу. В ньому брали участь « поети, малярі, музики, пісенькарі... нові молодіжні ансамблі ». В першому моменті режим був зовсім неприготовлений на це. Він був заскочений і непевний, що має робити і через те « погодився з її існуванням ».

Та це був тільки початок. Бо дуже швидко « в лоні культурної опозиції » зродилася нова сила, яка стала в опозицію не лише до офіційної культури, але й до

численних аспектів ідеології й практики режиму». І це був великий крок уперед, другий етап.

Ясно, що процес, витворений життям, кормлений найосновнішими потребами людського розвою, не міг на цьому зупинитися. Він знайшов підтримку й серед суспільностей і заполонив багато кращих одиниць, а через це були всі дані для того, щоб він органічно розвивався, просовувався вперед. Хоч може нераз повільніше, а не раз швидше, не раз з перебоями і перервами, але-вперед. Таким чином, дійшло до третього етапу, до появи «самвидаву» («самиздату») на українському ґрунті «захалявної літератури», що й стало третім етапом цього процесу. Як «культурна опозиція» стало підложжям до появи політичної, так із «захалявної літератури», яка в своїй першій фазі обмежувалася в основному красним письменством, виросла політична література, політичні концепції та програми. Рядом з тим політичні течії і, нарешті, те, що А. Амальрик називає Демократичним Рухом.

На цьому, четвертому, етапі А. Амальрик уриває свій есей. Це зовсім зрозуміло, бо за його побуту на волі і до часу написання обговорюваної праці, власне, на цьому четвертому етапі, етапі повстання й розповсюджування політичних програм та виникнення політичних опозиційних, реформаторських угрупувань закінчилося.

Аналіза й «періодизація» Амальрика стосується насамперед до російського терену. В українському просторі ці речі пробігали дещо інакше. В українському просторі ми можемо говорити, з одного боку, про безперервність національно-політичних задумів і заходів, нехай і в обмеженому розмірі, а, з другого, про їх часово скорше нововиникання, як на терені Росії.

Характеризуючи ці організовані намагання, а передусім Демократичний Рух, які, як знаємо з різних джерел, найближчі А. Амальрикові, він каже: «Це — суспільний рух... його можна вважати новим етапом

антирежимної опозиції, політичної опозиції... рух той хоче діяти в умовинах леґальности і явності... і у відрізненні від малих чи навіть більших нелеґальних груп за цю явність змагається».

В цьому ствердженні А. Амальрика є потвердження наявности в СРСР невеликих груп, які ведуть нелеґальну революційну боротьбу. З другого боку, воно відбиває стан, який мав місце тоді, коли ще Амальрик був на волі і писав свою працю. На сьогодні це змінилося. Сьогодні ми вже можемо говорити, бо маємо докази на це, що Демократичний Рух в СРСР вступив чи вступає в нову фазу боротьби, в новий етап. Цей новий етап характеристичний занеханням намагань бути леґальною опозицією та переходом до єдиних в більшовицьких умовинах можливих, нелеґальних форм боротьби. Ось що довідуємося про це з «Українського Слова» (Париж), в статті «Дискусія на тему тактики боротьби» (ч. 1509 з дня 1. листопада 1970 р.): «У Програмі Демократичного руху говорилося про потребу вести боротьбу з режимом тільки засобами леґального спротиву. Програма заперечувала, більше того, відкидала потребу революційно-підпільної боротьби... З того часу учасники й подвижники Демократичного руху, мабуть змінили свій погляд, бо в «Тактичних основах Демократичного руху говориться, що «леґальні форми боротьби, виконавши свою історичну ролю, загалом вичерпали себе» і в зв'язку з цим слід перенести точку ваги на нелеґальні підпільні методи боротьби з режимом. Тому в «Тактичних основах» багато уваги присвячується конспірації, яка в діяльності Демократичного руху має бути суворо застосовувана».

Була б неповна картина, коли б ми не додали до цього, що це тільки одна революційна група (в першому документі фігурували вони, як «демократи Росії, України й Прибалтики», а в новому документі є ще й підпис представників Вірменії) еволюціонувала до

застосування нелеґальних форм боротьби, різні інші ще й далі залишилися на позиціях леґальности. Між ними теж і « Хроніка біжучих подій », тобто група людей, що її поза залізною завісою видає.

На марґінесі цього можемо тільки додати : типовий розвій подій у визвольній боротьбі. Зачинателі йдуть у тюрми або падають на шляху, на їх місце приходять нові, які не тільки підхоплюють прапор боротьби, але й несуть його далі та підносять вище.

А. Амальрик з невеликими вийнятками в основному правильно з'ясовує духовий зміст визвольних процесів : « Можна сказати, що протягом останніх п'ятнадцяти років викристалізувалися, принаймні, три ідеології, на яких опирається опозиція. Це « правдивий марксизм-ленінізм » (на Україні найвідомішим представником тієї течії є Іван Дзюба — прим. моя — Я. Г.), « християнська ідеологія » і « лібералізм ». А. Амальрик натякає на інші ідеологічні спрямування. Але він не називає їх. Щойно в другій половині своєї праці, де він говорить про упадок СРСР, є мова про « націоналізм неросійських народів », про « націоналістичні тенденції неросійських народів Радянського Союзу, особливо в балтицьких республіках, на Кавказі та на Україні... »

Передбачаючи кінець СРСР, його неминучий кривавий розвал, автор зв'язує це з китайсько-російською війною, якої не уникнути. І тут, мабуть, найслабша і зовсім спекулятивна частина його висновків. Апокаліпсу упадку СРСР, який буде зв'язаний з найтяжчими струсами і жертвами, він бачить як наслідок зудару із зовнішньою потугою. І тут є фундаментальна суперечність у його критичному розгляді та в його висновках. Бо в іншому місці, порівнюючи з минулим, він ось як характеризує більшовицьку дійсність : « Кастова суспільність, що застигла в безрусі; скістніла державна система, яка явно колідує з вимогами економічного розвою... бюрократизація системи... національні конфлікти... » Оце деякі з тих глибоких органічних де-

фектів радянської системи, про які згадує він. Власне, вони роблять систему нежиттєздатною і приготовляють її упадок. Саме тут А. Амальрик не зробив висновку із своїх власних стверджень і роздумувань. Війна з Китаєм чи ні, а в світлі висновків А. Амальрика упадок СРСР — неминучий.

Не в цьому есеї, а в відкритому листі до Анатолія Кузнецова А. Амальрик виразно прецизує ці факти: « Коли одиниці чи цілий народ категорично вимагають свободи, скорше чи пізніше, вони здобудуть її ». Він правильно каже, що « здобуття внутрішньої свободи », відзискання людської гідности — це непохитна база, на якій можна будувати.

Бо ніщо інше, як визволення людини з лабет страху, піднесення зору вгору, відчуття « внутрішньої свободи », свободи незалежної від переслідувань, тиску, терору і нестатків, є тим, що зародило сучасні процеси. А завтра поведе народи й одиниці на штурм більшовицької фортеці, останньої остої світового імперіялізму, російського імперіялізму.

Ярослав Гайвас

ЧИ ПРОІСНУЄ РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ ДО 1984 РОКУ?

Автора спонукали писати головним чином три причини. По-перше, зацікавлення російською історією. Майже десять років тому я написав працю про Київську Русь; з незалежних від мене причин я був примушений перервати свої досліди про початки російської держави, зате зараз я сподіваюся, що як історик — буду нагороджений за це стократ, ставши свідком її кінця. По-друге — я міг зблизька спостерігати спроби творення незалежного суспільного руху в СРСР, а це само по собі дуже цікаве і заслуговує якоїсь попередньої оцінки. По-третє, — мені часто доводилося чути і читати про так звану « лібералізацію » радянського суспільства, коротко ці міркування можна сформулювати ось так : раз стан кращий, ніж десять років тому, — отже через десять років буде ще краще. Я постараюся тут пояснити, чому я з цим не погоджуюся.

Я хочу підкреслити, що моя стаття базується не на будь-яких дослідах, а лише на спостереженнях і роздумах. Під цим оглядом вона може здаватися порожньою балаканиною, але, у всякому разі — західніх совєтологів може зацікавити, як іхтіологів — риба, яка раптом заговорила б (1).

---

(1) Погляди про наближення кризи радянської системи я почав висловлювати з осени 1966 року, незабаром після свого повернення з сибірського заслання. Спочатку — своїм нечисленним друзям, а в листопаді 1967-го року висловив їх в

I.

Як можна думати, протягом п'яти, приблизно, років — з 1952 по 1957 — в нашій країні відбувалася свого роду « вершинна революція ». Вона пережила такі напружені моменти, як створення, так званої поширеної президії ЦК КПРС, справу лікарів, загадкову смерть Сталіна й ліквідацію поширеної президії, чистку органів державної безпеки, масову реабілітацію політв'язнів та офіційне засудження Сталіна, польську

листі, надісланому до « Літературної Газети » й « Ізвєстій » з проханням його там опублікувати. Я отримав чемну відповідь, що редакції обох часописів не хочуть цього зробити, тому що не погоджуються з цілим рядом висловлених мною поглядів. Одначе наступні події, як в середині країни, так і поза її кордонами, переконували мене, що в основному мої припущеня обґрунтовані і я вирішив викласти їх в окремій статті. Спочатку я мав намір назвати її : « Чи проіснує Радянський Союз до 1980-го року? », уважаючи 1980-тий рік, найближчою заокругленою, реальною датою. В березні 1969 року про це з'явилася згадка в пресі : московський кореспондент « Вашінґтон пост » п. Шуб коротко і не зовсім точно переказав деякі мої погляди і подав назву моєї майбутньої статті, називаючи мене « одним російським приятелем » (« Інтернешнел геральд трібюн », 31 березня 1969). Одначе фахівець стародавньої китайської ідеології і разом з тим прихильник сучасної англійської літератури, якого і я в свою чергу примушений назвати « одним російським приятелем » — порадив мені змінити 1980-й рік на 1984. Я тим охочіше зробив цю зміну, що моя пристрасть до округлих дат від цього ніяк не постраждала — якщо взяти до уваги, що зараз 1969-й рік, — то ми задивлятимемося наперед у майбутнє рівно на півтора десятиліття.

Мою працю над статтею трохи затримав і ускладнив обшук, проведений у мене 7 травня, в часі якого забрано ряд потрібних мені матеріялів. Одначе, я вважаю своїм приємним обов'язком подякувати співробітникам КҐБ і прокуратури, що проводили обшук, за те, що вони не забрали рукопису цієї статті і таким чином дали можливість довести щасливо працю до кінця.

Уважаючи висновки своєї статті багато в де чому дискусійними, я буду вдячний за позитивну критику на неї. В тих випадках, коли читачі моєї статті знайдуть це доцільним, вони можуть писати безпосередньо на мою адресу : СРСР, Москва Г-2, вул. Вахтангова, дім ч. 5, кв. 5.

й мадярську кризи і, врешті, вона закінчилася повною перемогою Хрущова. Увесь цей час країна пасивно чекала своєї долі: якщо « нагорі » увесь час точилася боротьба, « на низах » не чутно було жодного голосу, який пролунав би дисонансом до того, що в даний мент йшло « згори » (2).

Але, очевидно, « вершинна революція » розхитала створений Сталіном моноліт і уможливила деякий рух у суспільстві, і вже наприкінці цього періоду почала проявлятися нова, незалежна від уряду сила. Умовно її можна назвати « культурною опозицією ». Деякі письменники, які до того дотримувалися офіційного напрямку, або просто мовчали — заговорили по-новому, і частина їх творів була опублікована, або поширювалася в рукописах; з'явилося багато молодих поетів, художників, музик, і шансоньє; почали кружляти машинописні журнали, улаштовуватися напівлеґальні образотворчі виставки, організовуватися молодіжні ансамблі (3).

Цей рух був спрямований не проти політичного режиму, а тільки проти його культури, яку, тим не менш сам режим розглядав, як свою складову частину. Тому режим поборював « культурну опозицію », в кож-

---

(2) Правда, почали з'являтися підпільні групи з опозиційними програмами, як, наприклад, група Краснопєвцева, виарештована 1956 року. Одначе, з огляду на їх нелегальність, а тим самим на відсутність розголосу, — протест кожної такої групи був осягом лише невеликого числа її членів.

(3) Я маю на увазі такі явища, як видання Пастернакового « Доктора Живаґо », видання Ґінзбурґом машинописного журналу « Синтаксис », прилюдні читання віршів на площі Маяковського, виставки незалежних образотворчих мистців, як Звєрєв або Рабін, публікації в офіційних виданнях декількох романів, оповідань і віршів, які пізніш зазнали суворої критики; поява великого числа авторів і виконавців пісень, які розійшлися в мільйонах маґнітофонних записів, як Окуджава, Галич, Висоцький та інші. Все це були прояви зовсім іншого культурного порядку, але однаковою мірою звернені проти офіційної культури.

ному окремому випадкові, осягаючи цілковиту перемогу: письменники « каялися », видавців підпільних журналів виарештовували, виставки закривали, поетів розганяли. А все ж таки повної перемоги над « культурною опозицією » осягнути не пощастило. Навпаки — частково вона поступово включилась в офіційне мистецтво, тим самим змодифікувавшися, й модифікуючи з свого боку офіційне мистецтво; частково ж збереглося, але вже у великій мірі, як явище культури. Режим примирився з її існуванням, ніби махнув на неї рукою, відбираючи від неї тим самим її опозиційність політичного навантаження, якої він сам надавав їй своєю боротьбою з нею.

Тим часом, одначе, з глибини « культурної опозиції » вилонилася нова сила, яка стала в опозицію вже не тільки до офіційної культури, але й до багатьох явищ ідеології і практики режиму. Вона виникла в наслідок схрещення двох протилежних тенденцій — намагання суспільства здобувати все більшу суспільно-політичну інформацію, та намагання режиму чим далі, тим більше препарувати офіційну інформацію — і дістала назву « самвидаву ». Романи, новели, оповідання, п'єси, спогади, статті, відкриті листи, летючки, стенограми засідань судових процесів — в десятках, сотнях і тисячах машинописних копій і фотокопій почали розходитися по країні (4).

---

(4) « Самвидав » — означає, що автор сам видає власні твори; насправді це традиційно — російська форма, як оминути офіційну цензуру. Прикладом « Самвидаву » можуть бути романи Солженіцина, спогади Аксенової-Ґінзбурґ, Адамової, Марченка, статті Краснова-Левітіна, оповідання Шаламова, вірші Горбаневської і т. д. Треба, однак, зазначити, що значна частина « Самвидаву » анонімна. До « Самвидаву » можна зарахувати і те, що на початках видавалося закордоном і лише пізніше потрапляло до СРСР, як наприклад книги Синявського і Даніеля, а також передруковані на машинці, або перефотографовані на плівку книги закордонних авторів, як Орвель, або Джілас, або статті з закордонних часописів та журналів.

Водночас поступово, приблизно протягом п'ятиліття, відбувалася еволюція « Самвидаву » від мистецької літератури до документа, який набирав все більш виразного суспільно-політичного забарвлення. Цілком природно, що режим побачив у « Самвидаві » ще більшу небезпеку для себе, ніж в « культурній опозиції » і поборює його ще рішучіше (5).

Все ж таки, « Самвидав », подібно як і « Культурна опозиція » поступово підготовив нову, самостійну силу, яку можна вже вважати справжньою політичною опозицією супроти режиму, або, у всякому разі, як зародок політичної опозиції. Це суспільний рух, який сам себе називає Демократичним Рухом. Як новий етап опозиції до режиму і як політичну опозицію його можна розглядати з уваги на такі прикмети : по-перше, не приймаючи форми чіткої організації, Рух сам усвідомлює і називає себе Рухом, має провідників, актив, і спирається на значне число співчуваючих; по-друге, він свідомо ставить перед собою виразні цілі і застосовує певну тактику, хоч одне і друге досить невиразне; по-третє, він хоче працювати в умовах леґальности і прилюдности і домагається цієї прилюдности, чим він відрізняється від малих і навіть великих підпільних груп (6).

---

(5) Прикладом такої боротьби є засудження Синявського і Даніеля на 7 і 5 років суворого режиму за видання своїх книг закордоном (1965), засудження Чорновола на 3 роки за упорядкування Збірника про політичні процеси на Україні (1967), засудження Ґаланскова на 7 років за злагодження збірника « Фенікс » і Ґінзбурґа на 5 років за упорядкування збірника документів у справі Синявського і Даніеля (1968), засудження Марченка на 1 рік за книгу про табори післясталінської ери (1968). Рішучі заходи застосовують також проти тих, що розповсюджують « Самвидав ». Друкарку Лашкову було засуджено на один рік лише за те, що вона друкувала для Ґінзбурґа і Ґаланскова (1968), Гендлер, Квачевський і Студенков на 4, 3 і 1 рік лише за читання і розповсюджування нецензурованої літератури (1968), Бурмістрович на 3 роки за те ж саме (1969).

(6) Незважаючи на проведення судових процесів потайки,

Заки глянути, наскільки Демократичний Рух є масовим, наскільки чіткі і доступні цілі він перед собою ставить, тобто чи є він насправді рухом й чи має якісь вигляди на успіх, доцільно поставити питання про ідеологічну основу, на яку може спиратися кожна опозиція в СРСР.

Очевидно, як це добре пам'ятає сам автор, і в 1952 1956 роках була велика кількість незадоволених і наставлених опозиційно супроти режиму осіб. Але, не говорячи вже навіть про те, що це незадоволення мало « камерний » характер, воно значною мірою спиралося на неґативній ідеології : уважалося, що режим кепський тому, що він робить або не робить те чи інше, в той же час взагалі не ставилося питання, а що ж добре; при тому уважалося, що режим не відповідає власній ідеології, або, що сама ідеологія ні до чого. Одначе пошуки позитивної ідеології, спроможної протиставитися офіційній, почалися лише кінцем цього періоду (7).

Можна сказати, що за останні півтора десятиліття, скристалізувалися принаймні три ідеології, на яких спирається опозиція. Це « справжній марксизм-ленi-

---

все ж стало відомо про деякі подібні групи з 1956 року : група Краснопєвцева-Ренделя (засуджена в 1956), група Осипова-Кузнецова (1961), група « Колокол » (1964), група Дергунова (1967) та інші. Найбільшою з відомих до цього часу нелегальних організацій був « Всеросійський соціяльно-християнський союз визволення народу » (1967-68 роках в Ленінграді по справі Союзу було засуджено 21 особу, одначе число членів Союзу було значно більше).

(7) Питання дуже цікаве, і можливо, що я помиляюся, з уваги на те, що недостатньо знаю фактичний матеріял. Знати ж його з причин цілком зрозумілих, тим часом, просто неможливо, це стане можливим лише після опублікування повоєнних архівів КДБ. Я зовсім не збираюся твердити, що не було людей чи навіть групок з певною позитивною ідеологією, одначе існувала глибока духовна ізоляція, повна відсутність комунікації й не було найменшої надії на те, що можливі якісь зміни, а це в корені підсікало можливість існування будь-якої позитивної ідеології.

нізм », « християнська ідеологія » і « ліберальна ». « Справжній марксизм-ленінізм » уважає, що режим, перекрутивши в своїх цілях марксо-ленінську ідеологію, не керується марксизмом-ленінізмом в своїй практиці і що для оздоровлення нашого суспільства необхідно повернутися до справжніх принципів марксизму-ленінізму. « Християнська ідеологія » уважає, що в суспільному житті необхідно перейти на християнські моральні засади, які тлумачаться у дещо слав'янофільському дусі з претенсією на особливу ролю Росії. Нарешті, « ліберальна ідеологія » в кінцевому підсумку припускає перехід до демократичного суспільства західнього типу з збереженням, одначе, принципу суспільної і державної власности (8).

Всі ці ідеології, однак, значною мірою аморфні, їх ніхто належно й переконливо не формулював і часто їх ніби лише самих собою розуміють їх послідовники: прихильники кожної доктрини уважають, що вони вірять в щось спільне, а в що напевно, однак, нікому не відомо. Крім того ці доктрини не мають окреслених меж і часто одні з одними переплітаються. Та навіть у такому аморфному вигляді вони являються привілеєм невеликої групи осіб. А в той самий час є багато познак, що в найширших верствах народу, передусім у середовищі робітників, відчувається потреба ідеоло-

---

(8) Представниками « марксистської ідеології » можна уважати, наприклад, А. Костеріна (помер 1968 р.), П. Григоренка, І. Яхимовича. « Християнською ідеологією » керувався Всеросійський соціяльно-християнський союз, з найяскравішою постаттю — І. Огурцовим. Щоб мене вірно розуміли, хочу підкреслити, що під умовно названою « християнською ідеологією » я розумію політичну доктрину, а зовсім не релігійну філософію або церковну ідеологію, представників яких скоріше можна уважати учасниками « культурної опозиції ». І, нарешті, представниками « ліберальної ідеології » можна уважати П. Літвінова і, з деякими застереженнями, академіка Сахарова. Цікаво, що в більше поміркованій формі всі ці ідеології просякають в близькі до режиму кола.

гії, на яку могло б спертися неґативне ставлення до режиму і його офіційної доктрини (9).

Демократичний Рух, оскільки мені відомо, включає представників всіх трьох вищезазначених ідеологій; таким чином його ідеологія може бути або еклектичним сполученням « справжнього марксизму-ленінизму », « російського християнства і лібералізму », або ж взяти за основу те спільне, що мають ці ідеології (в їх сучасних, совєтських варіянтах). Очевидно, відбувається останнє. Хоч Демократичний рух знаходиться ще в періоді розбудови і ніякої чіткої програми ще не зформулював, всі його члени мають у всякому разі на увазі одну спільну ціль : правопорядок, базований на пошануванні прав людини.

Кількість співучасників Руху в загальному така ж непевна, як і його цілі. Він нараховує кілька десятків активних учасників і кілька сот співчуваючих Рухові і готових його підтримати. Назвати будь-яке точне число було б неможливо не лише тому, що воно невідоме, але й тому, що воно ввесь час міняється (10).

Мабуть цікавішою є не кількість членів Руху, а його соціяльний склад. Тут я міг зробити невеликий підрахунок, користаючись типовим прикладом протестів в справі Ґаланскова та Ґінзбурґа.

Власне кажучи, процес над ними був для громад-

---

(9) Це видно, зокрема, з деяких листів, отриманих П. Літвіновим від радянських громадян у відповідь на його й Л. Богораза звернення « До світової громадськости », виданого на Заході під редакцією проф. Ван хет Реве. Але, чи не найяскравіший приклад наведений А. Марченком в його книзі « Мої свідчення » : як робітник з семиклясною освітою, він з-за сфабрикованого політичного обвинувачення потрапив до табору і там, шукаючи якогось ідеологічного опертя, прочитав підряд всі тридцять і кілька томів Леніна. (Як можна зрозуміти іншої політичної літератури в таборовій бібліотеці не було).

(10) Тепер, в часи « ескаляції репресій » режиму, очевидно, воно буде зменшуватися — частина учасників Руху потрапить до в'язниці, а частина відійде, — одначе, коли тиск зменшиться, число членів може швидко зрости.

ськости лише приводом вимагати, щоб режим більше шанував правопорядок і права людини. Більшість тих, що підписали протести в справі Ґаланскова і Ґінзбурґа їх взагалі не знали. Тому, мабуть, активні і досить численні протести суспільства проти порушувань законности під час того процесу — можна уважати початком Руху (11).

Всього підписалося 738 осіб під різними колективними й індивідуальними листами. Професії 38-ми людей невідомі. Число відомих можна подати в цифрах у такій табличці:

науковців.	45 %	314
діячів мистецтва.	22 %	157
інженерів та техніків. . . .	13 %	92
робітників видавництв, учителів, лікарів, правників.	9 %	67
робітників.	6 %	40
студентів.	5 % (12)	31

(11) Таким чином, його початком можна уважати 1968 рік. Але спроби масових леґальних дій почалися раніш, очевидно з 1965 року: демонстрація 5 грудня 1965 року на Пушкінській площі з домаганням прилюдного суду над Синявським і Даніелем (брало участь приблизно сто осіб, нікого не заарештували, але групу студентів виключено з Московського університету); колективні листи до урядових інстанцій в 1966 році з проханням про полегшення долі Синявського і Даніеля, а також колективний лист проти спроб реабілітації Сталіна і колективний лист проти введення нових параграфів у Карний Кодекс (190¹ і 190³), попідписувані видатними представниками інтеліґенції (мабуть тому не було ніяких значних репресій); демонстрація 22 січня 1967 року на Пушкінській площі з домаганням звільнення заарештованих кілька днів перед тим Ґаланскова, Добровольського, Ляшкової і Радзієвського (участь брало біля 30 душ, п'ятеро заарештовано і четверо засуджено на строк від одного до трьох років по новій статті 190³ КК).

(12) В абсолютних числах це виглядає так: науковців — 314, (докторів — 35, кандидатів — 94, без ступенів — 185); працівників мистецтва — 157 (членів офіційних Спілок — 90, не членів — 67); інженерів і техніків — 92 (інженерів — 80, техників — 12); робітників видавництв, учителів, лікарів, прав-

Якщо визнати такий соціяльний склад типовим для Руху, то виходить, що академічні кола творять його основну підпору. Одначе науковці за самим родом своєї роботи, становищем в нашому суспільстві та способом мислення, здається мені, найменш здатні до активної дії. Вони радо будуть « роздумувати », але цілком нерішуче діяти (13).

Далі видно, що в ширшому пляні головним чином Рух підтримує інтеліґенція. Але оскільки це означення має занадто невиразний характер, характеризує не так становище людини в суспільстві і означає не так якусь суспільну групу, як здібність окремих представників цієї групи до інтелектуальної праці, то я краще вживатиму термін « середня кляса ».

Ми, дійсно, знаємо, що у всіх країнах група осіб із середніми прибутками, яка має професії, що вимагають значної підготови, потребує в своїй діяльности певної прагматичної й інтелектуальної свободи та пра-

---

ників — 65 (редакторів — 14, службовців — 14 ,учителів — 15, лікарів — 9, правників — 3, осіб тих самих професій вже на пенсії — 7, спортовців — 1, священиків — 1, голів колгоспу — 1); робітників — 40, студентів — 32. Але, цей підрахунок не завжди має певний характер і тому він приблизний. Його злагоджено за « Процесом чотирьох » — збірником документів у справі Ґаланскова, Ґінсбурґа, Добровольського і Ляшкової, уложеного й зкоментованого Павлом Літвіновим. Я враховував кожного лише раз, незалежно від того, під скількома заявами чи протестами він підписався. Уважаю, що коли підрахувати кількість тих, що підписали ВСІ заяви і листи з домаганнями притримуватися законів, починаючи з листів в справі Синявського і Даніеля (1966) і кінчаючи протестом проти арешту генерала Григоренка (1969), то виявиться понад тисячу (враховуючи людей, а не підписи).

(13) Я маю на увазі, що наукова робота вимагає, звичайно, великого напруження та повного зосередження; упривілейоване становище в суспільстві застерігає від ризикованих кроків, а виховане наукою думання має характер швидче умоглядний, ніж праґматичний. Хоч робітники являють зараз багато консервативнішу і пасивну групу, ніж науковці, я все ж таки можу собі повністю уявити за кілька років великі страйки на заводах, але от якогось страйку в якомусь науково-дослідному інституті — уявити собі не можу.

вопорядку, як кожна заможня верства. Отже середня кляса являє собою головну верству суспільства, на яку спирається кожний демократичний режим.

Мені здається, що у нас в країні відбувається поступове творення такої кляси, яку можна ще назвати « клясою спеціялістів ». Аджеж для того, щоб існувати й відігравати активну ролю, режим мусів увесь повоєнний час розвивати економіку країни й науку, яка в сучасному суспільстві набуває все більш масового характеру, що і витворило цю багаточисельну клясу.

До неї належать люди, які забезпечили собі і своїм сім'ям порівняно високий — як на радянські умови — життєвий рівень, (14), які мають професії, що дають їм шановане в суспільстві місце, певну культуру і здібність більш або менш розсудливо оцінювати своє становище і становище суспільства в цілову (15).

Сюди належать особи вільних професій (письменники, артисти), особи, що займаються науковою, або науково-адміністративною роботою, особи на керівному посту в ділянці економіки і т. д., — себто, як я вже сказав, це « кляса спеціялістів ». Мабуть, ця кляса починає вже усвідомлювати свою спільність і виявляти себе (16).

Отже, існує впливова кляса, або верства, на яку, здається міг би спертися демократичний рух, одначе

---

(14) Регулярно добру їжу, гарний одяг, кооперативне помешканя з добротним устаткуванням, а часом, навіть і авто і, очевидно, різні розваги.

(15) Наприклад, здатність слухати поважну музику, цікавитися мистецтвом, або постійно відвідувати театр.

(16) Це знов видно після аналізи авторів і учасників різноманітних прохань і протестів по справі Ґаланскова-Ґінзбурґа. Я, звичайно, не хочу цим сказати, що ВСЯ «середня кляса» стала на захист двох « відступників », а лише, що ДЕХТО з представників цієї кляси вже ясно усвідомили необхідність правопорядку і почали, з небезпекою для себе особисто, домагатися його від режиму.

існують, принаймні три, взаємопов'язаних чинники, які будуть цьому сильно протидіяти.

Два з них кидаються відразу в очі. По-перше, вже протягом десятиліть переводиться плянове усування з життя суспільства найбільш незалежних і активних його членів, а це наклало печать сірости і посередности на всі прошарки суспільства — а це не могло в свою чергу не відбитися на формуванні « середньої кляси » (17).

По-друге, для тої частини цієї кляси, яка найясніше собі усвідомляє необхідність демократичних змін, одночасно найтиповішим є погляд, мовляв, « все одно нічого не зробиш », або « головою стіни не пробєш » — себто, своєрідний культ власного безсилля в порівнянні з силою режиму. Третій чинник не такий явний, але дуже цікавий.

Як відомо, в кожній країні найбільш не схильну до змін і взагалі до будь-яких самостійних дій верству, творять державні службовці. Це цілком природно, бо кожний службовець усвідомлює, який він незначний в порівнянні з апаратом влади, якою часткою він є для того, щоб вимагати відповідальність: він виконує накази, оскільки це і є його завданням. Таким чином у нього завжди може бути почуття виконаного обов'язку, хоч часом він і виконує таке, якого він би радо й не робив, аби на те його воля (18).

Для службовця поняття праці заступлено поняттям « служби ». На своєму посту — він автомат, поза ним — він пасивний. Тим психологія службовця найзручніша, як для влади, так і для нього самого.

---

(17) Це виключення — чи то в формі еміґрації і висилки з країни, чи тюремного ув'язнення і фізичного знищення, торкнулося всіх прошарків нашого народу.

(18) З другого боку — той, хто видає накази — також не має почуття відповідальности, бо ж підлегла йому верства службовців розглядає ці накази, як « добрі », оскільки вони йдуть згори, і це витворює у влади ілюзію, що дійсно, все, що вона робить, — добре.

В нашій країні, оскільки ми всі працюємо для держави, всі мають психологію службовців — письменники, що є членами Спілки письменників, учені, що працюють в державному інституті, робітники і колгоспники — такою ж мірою, як і службовці КҐБ або МВД (19).

Зрозуміло, так звана «середня кляса» в цьому відношенні не є не лише вийнятком, але для неї, як я гадаю, ця психологія з уваги на її соціяльну проміжність є найтиповішою. А багато членів цієї кляси просто являються функціонерами партійного і державного апарату, і вони дивляться на режим, як на менше зло, в порівнянні з болючим процесом його зміни.

Таким чином, ми зустрічаємось з цікавим явищем. Хоч у нашій країні вже існує середовище, якому мали б бути зрозумілими засади особистої свободи, правопорядку й демократичного правління, яке практично їх

---

(19) Ось чому багато відкритих і прихованих протестів в СРСР мають характер невдоволення молодшого клерка тим, як до нього ставиться старший. Особливо наявно видно це на прикладі деяких письменників, імена яких на Заході служать еталоном «радянського лібералізму». Вони мають нахил уважати свої права і обов'язки не як в першу чергу права і обов'язки ПИСЬМЕННИКА, а як права і обов'язки «службовиків в ділянці літератури», висловлюючися виразом одного з героїв Достоєвського. Так, після відомого листа Солженіцина про становище радянських письменників, московський кореспондент «Дейлі Телеґраф» п. Міллер в приватній розмові запитав відомого радянського поета, чи має він намір приєднатися до протесту Солженіцина? Той відповів запереченням. «Зрозумійте, — сказав він, — становище письменника це наша внутрішня справа, це питання наших взаємовідносин з державою». Себто він уважав все це не питанням совісти письменника й не морального права й обов'язку письменника писати те, що він думає, а питанням внутрішньо-службових відносин «літературного відомства». Він теж протестує, але він протестує, як дрібний службовець — не проти установи як такої — а проти занизької заробітної платні або занадто брутального начальника. Звичайно, це «внутрішня справа» — й вона не повинна цікавити тих, які стоять поза «відомством». Ця цікава розмова відбулася в одній з валютних крамниць Москви.

потребує і яке вже постачає демократичному рухові, що зароджується, основний континґент учасників, одначе в масі це середовище настільки посереднє, його мислення так « очиновлене », а найбільш незалежна в інтелектуальному відношенні незалежна його частина настільки пасивна, що досягнення Демократичного руху, який спирається на цю соціяльну верству, уявляються мені дуже проблематичними.

Але треба сказати, що цей « парадокс середньої кляси » поєднується цікаво з « парадоксом режиму ». Як відомо, за передвоєнного п'ятиліття режим зазнав дуже динамічної внутрішньої зміни, одначе надалі реґенерація бюрократичної еліти відбувалася вже бюрократичним шляхом добору найслухняніших і найретельніших. Цей бюрократичний « протиприродний добір » найслухняніших серед старої бюрократії, випихання із правлячої касти найсміливіших і найнезалежніших кожного разу народжував все слабіше і нерішучіше покоління бюрократичної еліти. Звикнувши безвідмовно підпорядковуватися й не розумувати, щоб осягти владу, бюрократи, нарешті дійшовши до влади, прекрасно вміють зберігати її в своїх руках, хоч зовсім не вміють нею користуватися. Вони не лише самі нездатні придумати чогось нового, але і взагалі кожну нову думку вони уважають замахом на їхні права. Очевидно, ми вже досягли тої мертвої точки, коли поняття влади не пов'язується ні з доктриною, ні з особою вождя, ні з традицією, а лише з владою як такою: за жодною державною установою чи посадою не стоїть нічого, крім свідомости, що ця посада необхідна частина усталеної системи. Природно, що єдиною ціллю такого режиму, в усякому разі у внутрішній політиці, має бути самозбереження (20).

---

(20) Яке розуміється вже як самозбереження бюрократичної еліти, бо ж для того, щоб режиму утриматися — він повинен мінятися, а для того, щоб затриматися самим — все

Так воно і є. Режим не хоче ані « реставрувати сталінізму », ані « переслідувати представників інтеліґенції », ані « подавати братерської допомоги » тим, хто її не просить. Він лише хоче, щоб все було постарому : визнавалися авторитети, мовчала інтеліґенція, не розхитувалася система небезпечними і незвичними реформами. Режим не нападає, а обороняється. Його гасло : не чіпайте нас і ми не чіпатимемо вас. Його ціль : хай все буде, як було. Можливо, це найгуманніша ціль, яку режим намічав за останні 50 років, але одночасно і найменш приваблива.

Таким чином пасивній « середній клясі » протистоїть пасивна бюрократична еліта. Зрештою, якою пасивною вона не була б, саме їй і міняти нічого не потрібно і, теоретично, вона може втриматися дуже довго, відбиваючися самими незначними поступками й самими незначними репресіями.

Зрозуміло, що такий ніби стабільний стан режиму вимагає певного правового оформлення, заснованого або на мовчазному розумінні всіма членами суспільства, чого від нього вимагається, або на писаному законові. За часів Сталіна і навіть Хрущова всіма відчувалася тенденція згори, яка всім службовцям давала змогу безпомилково кермуватися коньюнктурними міркуваннями (підкріпленими, до речі, інструкціями), а решті розуміти, чого від них вимагають. При цьому існувала декорація законів, з яких кожного разу бралося лише те, що було потрібне в дану хвилину. Але поступово і « згори » і « знизу » стали помічатися стремління до триваліших — « писаних » — норм, замість « мовчазної згоди », і це стремління створило досить невиразне становище.

Необхідність певного правопорядку стали відчу-

має лишитися незмінним. Це, зокрема, бачимо на прикладі зволікань в здійснюванні « економічної реформи », назагал дуже потрібної режимові.

вати « нагорі » вже в період обмеження ролі держбезпеки і масових реабілітацій. За десятиліття (1954-1964) провадилася поступова, до речі, дуже повільна робота, як в галузі формально-законодавчій, так і в ділянці практичного застосовування законів, що проявилося, як підписанням ряду міжнародних конвенцій і спробою певного узгодження радянського законодавства з міжнародними правовими нормами, так теж оновленням слідчих і судових кадрів. Цей і без того повільний рух в напрямку правопорядку дуже утруднювався тим, що по-перше, влада сама, з тих чи інших міркувань сучасної політики, видавала накази і розпорядження, які протирічили тільки що підписаним міжнародним конвенціям і схваленим основам радянського законодавства (21); по-друге, зміна кадрів проходила дуже обмежено і непослідовно і зустрічалася з нестачею достатньої кількости практичних робітників, що виконують практичну роботу і розуміють ідеї правопорядку; по-третє, становий еґоїзм виконавців примушував їх противитися всьому, що могло б як небудь обмежити їхній вплив і ліквідувати їх виключне становище в суспільстві; по-четверте, сама ідея правопорядку не мала майже жодного коріння в радянському суспільстві і знаходилася в явному протиріччі до офіційно-проголошених доктрин « клясового » підходу до всіх явищ.

Хоч, таким чином, рух до правопорядку, який почався « згори » поволі застряг у бюрократичному трясовинні — голоси про необхідність дотримування закону раптом пролунали « з низів ». Дійсно, « середня кляса » — єдина в радянському суспільстві, для якої була і зрозумілою і потрібною ідея правопорядку, —

---

(21) Наприклад, прийняття в 1961 році не занесеного в Карний Кодекс закону про п'ятирічне заслання з примусовим працеприділенням для осіб без постійної роботи; або загострення покарання за валютні операції включаючи розстріл, з фактичним наданням цьому указу зворотньої сили.

почала вимагати, хоч і дуже обережно, щоб з нею поводились не в залежности від поточних потреб режиму, але на « законній підставі ». Тут виявилося, що в радянському праві існує, якщо можна так сказати, широка « сіра смуга » — справ, які законом формально не заборонені, але які практично уважаються заказаними (22).

Тепер наявні дві тенденції : тенденція режиму « зачорнити » цю смугу (шляхом доповнень до Карного кодексу, переведенням « показових процесів », поданням інструктивних вказівок працівникам), і тенденція « середньої кляси » — « вибілити » цю « сіру смугу » (просто, — роблячи такі речі, які раніш уважались би неможливими, постійно покликаючися на їх « законність »). Усе це ставить режим в досить складне становище, особливо, якщо врахувати, що ідея правопорядку почне просякати й в інші верстви суспільства : з одного боку в цілях стабілізації режим зараз увесь час примушений рахуватися з власними законами; з другого — він увесь час мусить їх порушувати, щоб протидіяти тенденціям демократизації (23).

---

(22) Наприклад, спілкування радянських громадян з чужинцями, займатися немарксистською філософією і не соцреалістичним мистецтвом, спроба видавати будь-які літературні машинописні збірники, словесна і писана критика не системи в цілому, що передбачене ст. ст. 70 і 190[1] КК РСФСР, а лише окремих установ системи і т. д.

(23) Це витворило два дуже цікавих явища, — як масові позасудові і вибрані судові репресії. До позасудових репресій передусім треба зарахувати звільнювання з праці й виключання з партії : наприклад, протягом одного місяця було звільнено з праці понад 15 % всіх осіб, які підписували різні прохання з домаганням дотримуватися законности в процесі Ґаланскова-Ґінзбурґа, і майже всі члени КПРС були виключені з партії. « Вибрані судові » репресії мають на меті залякати всіх тих, хто однаковою мірою міг би їм підлягати, — тому людина, яка зробила, з точки зору режиму більш кримінальний вчинок, може залишитися на волі, тоді коли людина менш винна — попасти до в’язниці, якщо засудження її потребує менших бюрократичних зусиль, або з коньюнктур-

Все ж таки, оглядаючись на минулі п'ятнадцять років, треба сказати, що процес правової формалізації йшов, хоч і помалу, але безперервно і зайшов так далеко, що повернути його назад звичайними бюрократичними методами буде трудно. Можна обмірковувати питання, чи цей процес є окремим проявом лібералізації, яка відбувається, чи в усякому разі відбувалася до недавнього часу в рамках, — існуючого в нашій країні режиму. Бо ж відомо, що еволюція нашої держави і суспільства проходила і проходить не лише в ділянці права, але також в ділянках економіки, культури і т. д.

Справді, зараз не тільки кожний радянський громадянин почуває себе безпечніше і користається більшою особистою свободою, ніж 15 років тому, — але й керівник окремого промислового підприємства має право сам вирішувати ряд питань, які раніш від нього не залежали; і письменники, і режисери обмежені в своїй творчости далеко ширшими межами, ніж раніш; теж саме спостерігається і в усіх інших ділянках нашого життя. Це зродило ще одну ідеологію в суспільстві, чи не найбільш поширену, яку можна б

них міркувань вважається більш бажаним. Характерний приклад: суд над московським інженером Іриною Білогородською (січень 1969). Її обвинувачувано в «спробі розповсюдження» визнаної судом як «антирадянської» відозви в обороні політв'язня Анатолія Марченка і засуджено на один рік. Водночас, авторів цього заклику, які публічно заявили, що це вони його склали й розповсюджували, навіть не викликали до суду як свідків. Також все частіш застосовується і поширюється такі огидні репресивні заходи, як примусове замикання до психіятрічних лікарень. Нею користаються однаковою мірою і супроти осіб з легким психічним розладом, які не потребують примусового лікування, так і для цілковито здорових людей. Як ми тепер бачимо, — існування «сталінізму без насильства», рівнобіжно з тим, як у людей вивітрюється страх до колишнього насильства — неухильно призводить до нового насильства: спершу до «вибраних репресій» проти невдоволених, а потім до «м'яких» масових репресій. А що-ж далі?

назвати « ідеологією реформізму ». Вона побудована на тому, що шляхом поступових змін і поодиноких реформ, заміни старої бюрократичної еліти новою, інтеліґентнішою і розсудливішою, відбудеться своєрідна « гуманізація соціялізму » і, замість нерухомої і невільної, постане динамічна і ліберальна система. Ця теорія, отже основана на тому, що « розум переможе » і « все буде гаразд », тому вона і така популярна в академічних колах і взагалі серед тих, кому і зараз непогано і хто через те сподівається, що й інші зрозуміють, що бути ситим і вільним краще, ніж голодним і невільним. Я уважаю, що такою наївною точкою зору пояснюються і всі американські надії, пов'язані з СРСР (24).

---

(24) Я хочу подати тут незначний, але характерний приклад мого приятеля Анатоля Шуба, колишнього кореспондента « Вашінґтон пост » в Москві. Наприкінці березня він сказав мені, що, на його думку, становище режиму настільки складне і тяжке, що, очевидно, в квітні буде Пленум ЦК КПРС, на якому, якщо і не станеться рішучої зміни в керівництві, то в усячому разі буде схвалений поміркованіший і розсудливіший курс.

Тому він має намір виявляти до Пленуму максимальну обережність, щоб не остати останнім американським кореспондентом, висланим з Москви перед лібералізаційними змінами. Одначе, жодних змін в квітні не сталося — якщо не рахувати зміни в Чехословаччині, а Анатоля Шуба щасливо вислали з Москви в травні.

Звичайно, Анатоль Шуб — це один з американців, які найрозсудливіше оцінювали радянську дійсність і, мабуть, у нього були якісь підстави передбачати, що Пленум відбудеться в квітні. Одначе, він виявив надмірне американське довір'я у « розумні зміни », які, очевидно, можливі лише там, де життя з самого початку твориться, хоч частково, на розумних основах.

Крім віри в розум, американці, здається, вірять в те, що поступовий зріст добробуту і, так би мовити, просякання « культурно-побутового » впливу з Заходу — поступово перетворять радянське суспільство; що чужоземні туристи, джазові платівки, і « міні-спідниці » сприятимуть творенню « гуманного соціялізму ». Можливо, в нас і буде « Соціялізм » з відкритими колінками, але від цього він не стане соціялізмом з людським обличчям. Мені здається, що зріст побутової культури й економічного добробуту сам по-собі не забезпечує від насильства і не усуває його, прикладом чого можуть бути такі

Одначе, ми знаємо, що історія, а зокрема російська історія, зовсім не була безперервним тріумфом розуму, та й уся історія людства — зовсім не означала поступового проґресу. Одначе, на мою думку, справа навіть не в тому, що ступінь свободи, якою ми користуємось все ще є мінімальний у порівнанні з тим, який потрібний для розвинутого суспільства, і що процес лібералізації не завжди прискорюється, а навіть часом явно затримується, спотворюється і йде назад, а в тому, що сама природа цього процесу примушує сумніватися в його остаточному успіхові. Здавалося б, що лібералізація передбачає якийсь свідомий плян, який поступово реалізується згори, шляхом реформ чи інших заходів, для того, щоб пристосувати нашу систему до сучасних умов і довести її до ґрунтовного оновлення. Але, як нам відомо, ніякого пляну не було і немає, ніяких ґрунтовних реформ не переводилося і не переводиться, а є лише окремі безладні спроби якось « заткнути діри », шляхом різного роду « перебудов » бюрократичного апарату (25).

З другого боку, лібералізація могла би бути « стихійною » : бути наслідком постійних поступок режиму суспільству, яке мало б свій плян лібералізації, і постійних спроб режиму пристосуватися до бурхливозмінних умов у цілому світі, іншими словами — режим був би саморегулюючою системою (26).

розвинені країни, як нацистська Німеччина. Насильство — завжди лишиться насильством, але в кожній окремій країні воно має свої специфічні риси; і правдиво зрозуміти причини, які його зродили і які можуть довести до його кінця, можна лише в історичному контексті кожної країни.

(25) Так звана « економічна реформа », про яку я вже говорив вище, сама по собі половинчаста, і насправді при її реалізації саботується партапаратом, оскільки логічне доведення цієї реформи до кінця, безпосередньо йому загрожує.

(26) Про зміну умов правлячої еліти увесь час сиґналізували б труднощі у зовнішній і внутрішній політиці, економічні труднощі і т. д.

Одначе, ми бачимо, що і цього немає: режим уважає себе досконалим і тому свідомо не хоче змінятися ні добровільно, ні, тим більше, поступаючись комусь і чомусь. Процес « збільшення ступеня свободи », який відбувається — найправильнішим було б назвати старінням режиму. Режим просто старіється і вже не в стані поборювати все довкола з попередньою силою і завзяттям: змінюється склад його еліти, як ми вже казали; ускладнюється характер життя, в якому режимові щодалі тяжче орієнтуватися; змінюється структура суспільства. Можна уявити собі алегоричну картину: одна людина стоїть в напружені, піднявши руки вгору, а друга, не менш напружена, з уставленим в її живіт автоматом. Звичайно ж, занадто довго вони так встояти не можуть: другий стомиться і трохи спустить автомат, а перший використає цю нагоду, щоб трохи спустити руки й розім'ятися (27).

Але, якщо уважати теперішню « лібералізацію », не відродженням, а старінням режиму, то її логічним наслідком буде його смерть, після якої настане анархія.

Якщо, таким чином, розглядати еволюцію режиму за аналогією із зростанням ентропії, тоді Демократичний рух, з аналізи якого я почав свою статтю, можна було б рахувати антиентропічним явищем. Звичайно, можна мати надію — а так воно, либонь, і буде, — що рух, який народжується, незважаючи на репресії, зуміє стати впливовим, виробить доволі виразну програму, знайде потрібну структуру і здобуде багатьох прихильників. Але, разом з тим, як я думаю, його соціяльне опертя — « середня кляса », точніше навіть, частина її — занадто слаба і внутрішньо протирічна, щоб рух будь-коли зміг стати сам на сам до боротьби

---

(27) Зараз ми спостерігаємо все більше тяготіння до спокійного життя і комфорту і навіть до своєрідного « культу комфорту » у всіх верствах суспільства, передусім у його верхніх і середніх верствах.

з режимом, або, на випадок самоліквідації режиму, чи його падіння внаслідок масових заворушень — стати силою, яка зуміла б зорганізувати суспільство по-новому. Але, можливо, демократичний рух зуміє собі знайти ширшу підтримку серед народу?

Відповісти на це питання дуже тяжко, хоч би вже й тому, що ніхто, включаючи й бюрократичну еліту, до пуття не знає, які настрої існують серед широких верств народу (28).

Як мені здається, ці настрої найвірніше було б назвати « пасивним невдоволенням ». Це невдоволення, спрямоване не проти режиму, в цілому — над цим більшість населення просто не задумується, або рахує, що інакше й бути не може, — а проти окремих аспектів режиму, які, тим не менше, є необхідними умовами його існування. Робітників, наприклад, дратує їх безправність перед фабричною адміністрацією, колгоспників — повна залежність від голів (які самі цілковито залежні від районного начальства), всіх — велика маєткова нерівність, низькі заробітки, тяжкі житлові умовини, нестача, або відсутність товарів першої потреби, примусове прикріплення до місця замешкання, або праці і т. д.

Зараз це незадоволення починає проявлятися все голосніше, до того ж — багато хто вже починає задумуватися: хто-ж, власне, винний? Поступове, хоч і повільне поліпшення життєвого рівня, перш за все завдяки інтенсивному житлобудівництву, цього роздратування не усуває, хоч якось його і невтралізує.

---

(28) Звичайно, КҐБ постачає бюрократичній еліті, отриману своїми специфічними методами, інформацію про настрої в країні — і вона, значно відрізняється від картини, яку подають щодня часописи. Одначе, можна тільки ворожити, наскільки й інформація КҐБ адекватна дійсності. Парадоксально, що режим спочатку витрачає колосальні зусилля, щоб примусити всіх мовчати, а потім витрачає зусилля, щоб довідатись, що все ж таки люди думають і чого вони хочуть.

Одначе, ясно, що різке сповільнення росту добробуту, зупинка, або рух назад викликали б такі могутні спалахи незадоволення, зв'язаного з насильством, які раніш були б неможливі (29).

Оскільки режимові, з уваги на його закостеніння все тяжче буде проводити збільшення продукції, то, очевидно, що життєвий рівень багатьох верств нашого суспільства може опинитися під загрозою. Які ж форми матиме тоді народнє незадоволення — форму леґального демократичного спротиву, чи екстремістську форму спалахів окремих і масових насильств?

На мою думку, ніяка ідея не може практично здійснитись, якщо її не зрозуміла більшість народу. Російському народу, чи то внаслідок його історичних традицій, чи ще будь-чого, майже зовсім не зрозуміла ідея самоуправління рівного для всіх, закону і особистої свободи — й з тим пов'язаної відповідальности. Навіть в ідеї прагматичної свободи пересічна російська людина побачить не можливість для себе добре влаштуватися в житті, а небезпеку, що хтось спритний добре улаштується його коштом. Саме слово « свобода » більшість народу розуміє, як синонім слова « безладдя », як можливість безкарно чинити якісь антисуспільні і небезпечні вчинки. Що ж торкається пошанування прав людської особистості як такої, то це просто зіб'є з пантелику. Шанувати можна силу, владу нарешті розум і освіту, але, щоб людина уявляла сама по собі якусь цінність — то це здається диким для російської народної свідомости. Ми, як нарід не пере-

---

(29) Цим, на мою думку, пояснюється та обставина, що режим не відважився провести пляноване на початок 1969 року різке підвищення цін на ряд продуктів, даючи перевагу так званій « повзучій інфляції ».

До яких наслідків може довести різке підвищення цін, режим міг переконатися на прикладі « голодного бунту » в Новочеркаську після того як Хрущов підвищив ціни на м'ясні і молочні продукти.

жили европейського періоду культу людської особистості; особистість в російській історії завжди була засобом, а не ціллю. Парадоксально, що сам термін «період культу особистості» почав у нас означати період такого пониження і пригнічення людської особистості, яких наш нарід раніш не знав. Додамо до цього, що постійно ведеться пропаґанда, яка намагається протиставити «особисте» — «суспільному», яскраво підкреслюючи всю нікчемність першого і велич останнього. Звідси всяке зацікавлення «особистим» — природне і неминуче — набрало потворної егоїстичної форми.

Чи ж це означає, що нарід не має жодних позитивних ідей, крім ідеї «сильної влади» — влади, яка діє правильно, тому що вона має силу, і якій тому, не дай Боже послабішати?! У російського народу, як це видно з його історії і з його сучасного, життя є у всякому разі одна, як здається, позитивна ідея. Це ідея *справедливости*. Влада, яка все думає і робить за нас, повинна бути не лише могутньою, але й справедливою, всі повинні жити справедливо, поводитися сумлінно. За це можна і на вогні згоріти, а зовсім не за право «робити все що хочеш»! Але, не дивлючися на всю позірну привабливість цієї ідеї — вона, як що уважно придивитися, що за нею стоїть, являє собою найдеструктивнішу сторону російської психології. «Справедливість» на практиці обертається в бажання, щоб нікому не було краще, ніж мені» (30).

Ця ідея обертається з ненавистю проти всього, незвичного, що намагаються не наподоблювати, а навпаки — примусити бути подібним, до всякої ініціятиви, до всього вищого і динамічного способу життя, ніж живемо ми. Звичайно, найбільш типова ця психологія для селян і найменш — для «середньої кляси». Од-

(30) Але це не горезвісна «зрівнялівка», бо ж радо мириться з тим, щоб багатьом було гірше.

наче селян і вчорашніх селян у нашій країні величезна більшість (31).

Таким чином, обидві зрозумілі і близькі народові ідеї — ідея сили й ідея справедливости — однаково ворожі демократичним ідеям, заснованим на індивідуалізмові. До цього треба додати ще три від'ємні взаємопов'язані чинники. По-перше, все ще дуже низький культурний рівень більшої частини нашого народу, зокрема в ділянці побутової культури. По-друге панування масових мітів, які пильно розповсюджують засобами масової інформації. І по-третє, велику соціяльну дезорієнтацію більшої частини нашого народу. « Пролетарізація » села породила « дивну клясу » — не селян і не робітників, з подвійною психологією власників своїх мікрогосподарств і батраків велитенського, анонімного підприємства. За кого себе вважає ця маса і чого вона хоче — мені здається, нікому не відомо. Далі, величезний відплив селянської маси з села до міста, породив і новий тип міщанина : людину, що порвала зв'язки із своїм колишнім середовищем, побутом, культурою і, що з великими труднощами здобуває нове, відчуваючи себе в нових обставинах не дуже вигідно, одночасно і заляканою і аґресивною. Також зовсім не зрозуміло, до якої соціяльної верстви він сам себе зараховує.

Якщо старі форми способу життя як в місті так і на селі цілковито зруйновані, то нові щойно укладаються. « Ідеологічна основа », на якій вони створюють-

---

(31) Як я спостерігав, багато селян тяжче переживають чужий успіх, ніж власну невдачу. Взагалі, якщо пересічна російська людина бачить, що вона живе погано, а її сусід — добре, — вона думає не про те, щоб самій понамагатися влаштуватися так само добре, як сусід, а про те, щоб якось так зробити, щоб і сусідові було так само погано, як і їй. Може комусь ці мої міркування можуть здаватися дуже наївними, але я мав нагоду спостерігати десятки прикладів цього як на селі, так і в місті і бачу в цьому одну з характерних рис російської психології.

ся, дуже примітивна: це прагнення матеріяльного добробуту (з погляду Заходу — дуже відносного), та інстинкт самозбереження, тобто поняттю « вигідно » протистоїть поняття « небезпечно ». Трудно зрозуміти чи має більшість нашого народу, крім цих суто матеріяльних, які будь моральні критерії — поняття « чесно » і « нечесно », « гарно » і « погано », « добро » і « зло », нібито споконвічно надані людству, що являються стримуючим і керівним факторами, в той час, коли руйнується механізм суспільного примусу і людина залишається сама з собою. У мене склалося враження, можливо, неправильне, що таких моральних критеріїв народ не має, або майже не має. Християнська мораль, з її розуміннями добра і зла — знищена в народній свідомості, робились спроби замінити її « клясовою » мораллю, яку можна сформулювати приблизно так: добре те, що на даному етапі вимагає влада. Природно, що така мораль, а також прищеплювання та розпалювання клясової і національної ворожнечі цілковито деморалізували суспільство і позбавили його будь-яких нещохвилинних моральних критеріїв (32).

Також християнська ідеологія, яка взагалі мала в Росії напівпоганський і разом з тим службово-державний характер (33), відмерла, але ідеологія марксизму її не заступила.

---

(32) Як один з прикладів цього, можна навести незвичайне поширення побутового злодійства (поряд зі зменшенням злодійства професійного). Ось один з типових випадків: два молоді робітники, йшли разом до когось в гості, а йдучи вулицею помітили, що одно з вікон першого поверху відчинене, залізли й потягли якісь дрібниці. А як би випадково помічене вікно було замкнене — вони і пройшли б собі попри нього. Постійно бачиш, як люди заходять до хати не здоровкаючися, їдять, не скидаючи шапок, матюкаються при своїх же малих дітях. Усе це — норма поведінки, а зовсім не вийнятки.

(33) Тут не місце про це говорити, але заслуговує на увагу і те, що Росія перейняла християнство не від динамічної

« Марксистська доктрина » зачасто кроїлася й перекроювалася для поточних потреб, щоб стати живою ідеологією. Зараз, з уваги на все більшу бюрократизацію режиму, відбувається все більше його деідеологізація. Необхідність якоїсь ідеологічної основи, примушує режим шукати нову ідеологію, а саме — великоруський націоналізм з властивим йому культом сили й експансіоністськими прагненнями (34).

Режиму з такою ідеологією необхідно мати зовнішніх і внутрішніх ворогів вже не « клясових » — наприклад, « американських імперіялістів » і « антисовєтчиків », — а національних — наприклад, китайців і жидів. Одначе, подібна націоналістична ідеологія, хоч і дасть режимові опертя на якийсь час, — являється дуже небезпечною для країни, в якій росіяни творять менше половини населення (35).

молодої Західньої цивілізації, що розвивалася, а від закостенілої і поступово вмираючої Візантії, а ця обставина не могла не залишити глибокого сліду на дальшій історії Росії.

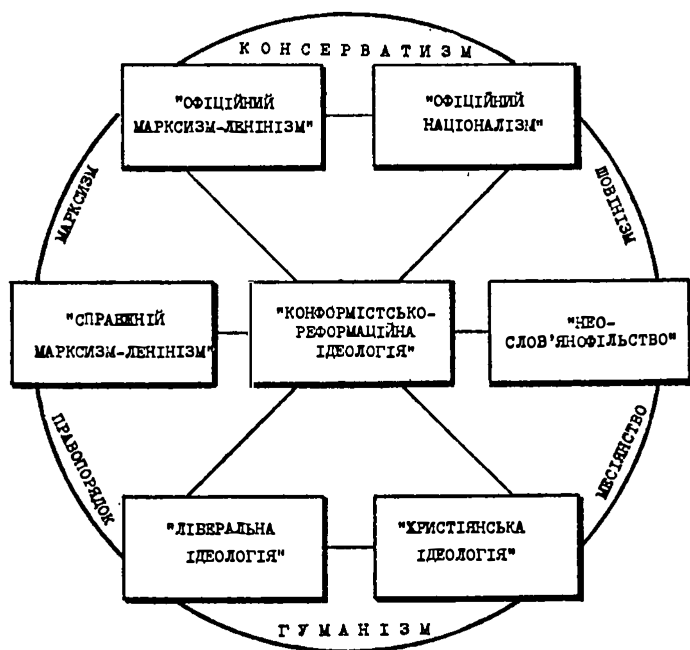
(34) Щось подібне вже відбувалося на початку нашого століття, коли традиційна монархістична ідеологія була заступлена вузько націоналістичною, — царський режим навіть пустив в ужиток вираз « істінно русскіє люді » для відміни від просто « русскіх » та інспірував створення « Союзу русского народу » .

(35) Потребу живої націоналістичної ідеології режим не тільки все більше відчуває, але така ідеологія вже формується в суспільстві, в першу чергу в офіційних літературних і образотворчих колах (де вона, очевидно постала, як реакція на значну ролю жидів у радянському офіційному мистецтві), одначе вона розповсюджується й у ширших верствах, де має свого роду центр — клюб « Родіна ». Цю ідеологію умовно можна назвати « неослав'янофільською » (не треба її лише змішувати з частково просякнутою слав'янофільством « християнською ідеологією », про яку ми говорили раніш) — для неї характерне зацікавленя російською самобутністю, віра в месіянську ролю Росії, а також крайня зневага і ворожнеча до всього неросійського. Оскільки ця ідеологія не була безпосередньо інспірована режимом, а постала спонтанно, режим ставиться до неї з деяким недовір'ям (прикладом цього може бути заборона фільму « Андрій Рубльов »), одначе з великою терпимістю — і при першій ліпшій нагоді може вийти на

Отже, в що ж вірить і чим керується цей нарід без релігії і без моралі? Він вірить у власну націо-

---

авансцену. Враховуючи те, що я говорив раніш про ідеології в сучасному радянському суспільстві та про їх співвідношення, можна накреслити таку примітивну та умовну, але цікаву схему:

Сполучними лініями я показав пов'язаність цих ідеологій; досить ясно, що їх роз'єднує. « Реформістську ідеологію » з огляду на її « ідеали » насправді треба було б як найтісніше пов'язати з « ліберальною ідеологією », але, з уваги на її надто конформістські методи і згідливість, — які можна б передати словами: « далі все само-собою покращає, а тим часом треба жити... », — я поставив її серед решти ідеологій.

нальну силу, якої повинні боятися інші народи (36) і кермується свідомістю сили свого режиму, якої і сам боїться.

Тим-то не трудно зрозуміти, які форми набиратиме народне незадоволення і в що воно може вилитися, якщо режим сам себе переживе. Жахи російських революцій 1905-7 та 1917-20 років здаватимуться тоді просто ідилічними образками. КГБ - не спит!

Звичайно, не бракує й противаги цим деструктивним тенденціям. Зараз радянське суспільство можна порівняти з пирогом у три верстви : з правлячим горішньо-бюрократичним шаром, проміжним, що його ми назвали раніше « середньою клясою », або « клясою спеціялістів », і найчисленнішою верствою — робітниками, колгоспниками, дрібними службовцями, обслуговуючий персонал і т. д. І від того, як швидко зростатиме « середня кляса » і її самоорганізація, — швидче чи повільніше, ніж розклад системи, — від того, як швидко проміжний шар пирога збільшуватиметься коштом решти, — залежатиме, чи зуміє радянське суспільство перебудуватися мирним і безболісним шляхом і пережити майбутній переворот з найменшими жертвами.

При цьому варто зауважити, що існує ще один могутній фактор, що протистоїть всякій мирній перебудові й однаково шкідливий всім верствам суспільства : це цілковита ізоляція, в яку режим поставив суспільство і сам себе. Це не тільки ізоляція режиму від суспільства і всіх верств суспільства одна від одної, — але передусім — повна ізоляція країни від решти світу. І вона породжує у всіх, — починаючи від бюрократичної еліти і кінчаючи найнижчими вер-

---

(36) Природно, що більшість народу прийняла, або поставилась байдуже до уведення військ до Чехословаччини, і, навпаки, боляче переживала « безкарність » китайців за березневі сутички на річці Уссурі.

ствави — надто нереальний образ світу і свого становища в ньому. Але, одначе, чим більше такий стан сприяє тому, щоб все залишилося незмінним, тим швидче і рішучіше все почне розлазитись, коли зустріч з дійсністю стане неминучою.

Резюмуючи, можна сказати, що в парі з усе більшим послаблюванням і самонищенням режиму йому доведеться натрапляти — і вже існують очевидні познаки цього — на дві руйнуючо-діючі по відношенню до нього, сили: на конструктивний рух « середньої кляси » (досить слабий) і на деконструктивний рух « нижчих » кляс, що виявиться в найбільш руйнуючих, ґвалтівних і безвідповідальних діях, як лише ті верстви відчують свою відносну безкарність. Одначе, коли режим чекають такі струси, то доки ж він зможе протриматися?

Очевидно, це питання можна розглядати двояко: по-перше, як що режим сам візьметься здійснювати рішучі і кардинальні заходи для самообновлення, і, по-друге, якщо він пасивно йтиме шляхом мінімальних змін, щоб зберегти свою досконаліcть, як це він робить зараз. Мені здається більш вірогідним другий шлях, оскільки він вимагає від режиму менших зусиль, уявляється йому менш небезпечним і відповідає солодким ілюзіям сучасних « кремлівських мрійників ». Одначе, теоретично можливі і де-які мутації режиму: наприклад, воєнізація режиму і перехід до відвертонаціоналістичної політики (це могло б статися шляхом військового перевороту, або ж поступовим переходом влади до армії) (37), або ж навпаки, економічні рефор-

---

(37) Себто до політики вже без будь-яких спроб прикривати свої дії « інтересами міжнародного комуністичного руху » і тим самим якоюсь мірою рахуватися з рядом незалежних і півзалежних компартій. Що-ж торкається ролі армії, то вона безнастанно зростає. Про це може судити кожен, хоч би на підставі такого цікавого прикладу : порівнявши співвідношення військових і цивільних на трибуні мавзолею в дні демонстрації — зараз і десять-п'ятнадцять років тому.

ми і зв'язана з цим відносна лібералізація режиму (це могло б статися шляхом посилення в керівництві ролі прагматиків-економістів, які розуміють необхідність змін).

Обидва ці варіянти не видаються неможливими, одначе партійний апарат, проти якого якраз в своїй основі були спрямовані обидва перевороти, настільки зрісся як з армією так і з економічними колами, що обидві ці запряжки, навіть аби й рванули вперед разом, швидко застрягли б в тому ж самому багні. Всяка суттєва зміна означала б зараз персональні заміни згори до низу, тому зрозуміло, що особи, які уособлюють режим, ніколи на це не погодяться : зберегти режим ціною самоусунення здаватиметься їм занадто коштовною і несправедливою платою.

Говорячи про питання, доки зможе проіснувати режим, цікаво провести де-які історичні паралелі. Зараз, можливо, існують в усякому разі деякі з умов, які свого часу викликали, як першу так і другу російські революції : кастове, нерухоме суспільство; застиглість державної системи, що входить у явний конфлікт з потребами економічного розвитку; збюрокрачування системи і створення привілейованої бюрократичної кляси; національні протиріччя в багатонаціональній державі й привілейоване становище окремих націй. Разом з тим царський режим, очевидно, проіснував би досить довго і, можливо, переніс би якусь мирну модернізацію, як би керуюча верхівка не оцінювала загальне положення і свої сили занадто фантастично і не здійснювала б зовнішньо-експансивної політики, яка викликала перенапруження. Дійсно, якби Микола II не почав із своїм урядом війни проти Японії, не було б революції 1905-7 року і, якби не почав був війни проти Німеччини, не було б революції 1917 року (38).

---

(38) Точніш кажучи, не сам уряд почав ці війни, але він зробив усе, щоб вони почалися.

Чому кожне внутрішнє постаріння поєднується із крайньою зовнішньо-політичною амбіцією, мені відповісти трудно. Можливо, в зовнішніх кризах шукають виходу з внутрішніх протиріч. Може й навпаки, та легкість, з якою подавляють кожен внутрішній спротив, створює ілюзію всемогутности. Можливо, потреба мати зовнішнього ворога, яка постає з внутрішньо-політичних потреб утворює таку інерцію, що вже неможливо зупинитися — тим більш, що кожний тоталітарний режим старіє, сам того не помічаючи. Пощо Миколі I була потрібна Кримська війна, яка привела до падіння створеного ним ладу? Нащо Миколі II була потрібна війна з Японією і Німеччиною? Існуючий нині режим дивним чином поєднує в собі риси царствування як Миколи I так і Миколи II, а у внутрішній політиці, чого доброго і Олександра III. Та найкраще його порівняти з бонапартистським режимом Наполеона III. При такому порівнянні Близький Схід буде його Мехіко, Чехословаччина — Папською областю, а Китай — його німецькою імперією.

Чому? – Тому що у час війни найбільше погіршення життя відчувають солдати. Це робить солдати психологічно нетерпимими і [illegible] до того ж погіршуються загальн.- життєві умови психічно розбещені солдати [illegible] терпеливі

II

Питання Китаю треба розглянути докладно. Китай, як і наша країна, пережив революцію і громадянську війну і, як і ми, використав марксистську доктрину для консолідації країни. Як і у нас, з розвитком революції, марксистська доктрина ставала все в більшій мірі камуфляжем, який більш чи менш маскував національ-імперські цілі. Загально кажучи, наша революція пройшла три етапи: 1) інтернаціональний, 2) національний, зв'язаний з величезною чисткою старих кадрів і, 3) воєнно-імперський, що закінчився установленням контролю над половиною Европи (39).

Як мені здається, китайська революція проходить ті ж самі етапи : інтернаціональний період змінився націоналістичним (40), згідно з логікою подій, слідом за ним повинна настати зовнішня експансія.

Мені можуть відповісти, що Китай не хоче війни, що незважаючи на найаґресивніший тон, з 1949 року Китай виявив себе своїми вчинками миролюбною, а не аґресивною державою. Одначе, це не так. По-перше, логіка внутрішнього розвитку ще лише наближає Китай до межі зовнішніх експансій, по-друге, вже раніш Китай виявив свою аґресивність там, де не сподівався натрапити на сильний спротив, наприклад в Індії (41).

Але, насправді, створювалося враження, що Китай хотів би осягнути свої цілі, не беручи сам участи в глобальній війні, а нацькувавши СРСР на США, при

---

(39) Потім почалась « вершинна революція » — перехід від кривавого сталінського динамізму спершу до поміркованої стабільности, а згодом до сучасного застою.

(40) Позичаючи у нас навіть термінологію — наприклад сталінське означення « культурна революція ».

(41) Я говорю тут не про законність чи про незаконність територіяльних посягань Китаю на інші країни, зокрема що до Індії, а про методи їх розв'язування.

чому сам він міг би тоді виступити в ролі арбітра і наглядача за долею світу. Цього осягти Китаєві не пощастило і китайським керманичам уже давно це стало ясним; очевидно, це приведе і вже наближує до повної переоцінки китайської зовнішньої політики.

Тим часом невблаганна логіка революції веде Китай до війни, яка, як сподіваються китайські керманичі, розв'яже тяжкі економічні і соціяльні проблеми Китаю (42) і забезпечить йому провідне становище в сучасному світі.

І нарешті в такій війні Китай бачитиме національну відплату за вікові пониженя й залежність від чужоземних держав. Головною перешкодою для досягнення цих світових цілей являються дві сучасні наддержави — СРСР й США. Одначе вони не протистоять Китаєві разом, бо й самі перебувають у стані антагоністичних відносин. Очевидно, Китай з цим рахується. Китай на словах нападає однаково, як на « американський імперіялізм », так і на « радянський ревізіонізм, соціял-імперіялізм ». Одначе, реальні протиріччя і можливості прямої сутички Китаю з Радянським Союзом значно більші.

Якщо США самі не почнуть війни проти Китаю — а вони її не почнуть, — то Китай в найближче десятиліття просто не зуміє цього зробити. Він позбавлений суходольного кордону з США, щоб використати свою чисельну людську перевагу і методи партизанської війни, а також він не має фльоти, щоб висадити десантні армії. Ракетноядерний двобій — за умови, що Китай зуміє протягом 10 років нагромадити в достатній мірі ракетно-ядерний потенціял — приведе до взаємознищення, а це Китай цілковито не влаштовує.

---

(42) Передусім такі проблеми, як крайнє перенаселення деяких районів, голод, екстенсивне сільське господарство, яке мусить розвиватися не в глибину, а в ширину і яке для цього потребує нових територій.

Крім того, Китай в першу чергу зацікавлений в поширенні своїх впливів і в здобутті територій в Азії, а не на північно-американському континенті. Друга справа, чи зможе він мати свободу рухів в Азії, поки США зберігають свою могутність. Очевидно, Америка у всякому разі намагатиметься перешкодити Китаєві значно поширити свій вплив на південь, а це може довести до виснажуючих місцевих воєн, подібних в'єтнамській. Та ледве чи буде Китай зацікавлений у веденні таких війн, які нічого не вирішують, оскільки для США це не принесе шкоди. Встрявати в подібні війни для Китаю виявиться тим небезпечнішим, що на Півночі нависає над ним підступний ворог, готовий використати кожну його помилку. Є ще одна обставина, яка стримуватиме Китай від експансії на південь і схід : перенаселення тих районів і необхідність прогодувати, або знищити їх багатомільйонове населення.

Інша справа — на півночі. Там простягаються величезні, мало заселені простори Сибіру і Далекого Сходу, які колись вже були в сфері впливів Китаю. Ці території належать державі, яка є головним суперником Китаю в Азії, а тому Китай у всякому разі повинен з ним впоратися, або його зневтралізувати для того, щоб самому грати домінуючу ролю в Азії і в цілому світі. При цьому, у відміну від США, це багато небезпечніший суперник, який, як тоталітарна і схильна до експансії держава, зможе в тій чи іншій формі завдати перша удар (43).

---

(43) Методи свого « союзника-ворога » Китай уже мав нагоду оцінити під час так званої « дружби навіки », коли СРСР, використовуючи економічну і військову залежність Китаю, робив усе, щоб повністю підпорядкувати його своїм впливам, але не осягнувши цього, повністю припинив економічну допомогу, а після того пробував заграти на націоналізмі малих націй в Китаї. Очевидно, вже Сталін, так як раніш Троцький, розумів, що з перемогою комуністів у Китаї СРСР придбає врешті-решт не союзника, а небезпечного суперника, і намагався, з одного боку — сприяти зволіканню боротьби комуні-

Спочатку Китай хотів досягнути своєї цілі « мирним поглиненням » СРСР, запропонувавши після перемоги революції 1949 року об'єднати обидві країни в одну комуністичну державу. Природно, що три- або чотирикратна чисельна перевага китайців, якщо не відразу, то поступово забезпечила б їм панівне становище в подібній державі, а головне — відразу б відкрила їм для колонізації Сибір, Далекий Схід і Середню Азію. Сталін не пристав на це, і китайці на кілька десятиліть відклали свої пляни, які, очевидно, їм доведеться здійснювати вже військовим шляхом. При цьому, у відміну від вищерозглянутого випадку з США, Китай не тільки зможе воювати проти СРСР, але й матиме в такій війні деяку перевагу.

Оскільки СРСР зараз у військовому відношенні далеко могутніший за Китай, радянський режим, дотримуючись в політиці нав'язування своєї волі і рівночасно страху перед Китаєм, буде час від часу шантажувати Китай (44), а це тільки спонукає китайців почати першими війну, і то для них найзручнішим способом.

Одначе Китай не зможе почати війну, поки наперед не нагромадить значні — хай і менші, ніж має СРСР, — запаси ракетно-ядерної і звичайної зброї. Від того, як скоро Китай зможе цього досягти і буде, очевидно, залежати час початку війни. Вважаючи мі-

---

стів з гомінданом, яка вичерпувала сили Китаю, а з другого боку — сприяти розколам внутрі самої компартії Китаю, зокрема ставити опір впливові Мао Цзе-дуна. Правда, на протязі деякого часу КНР і СРСР могли робити враження союзників, маніпулюючи тою самою ідеологією; оначе, повна протилежність їхніх національно-імперських зацікавлень і протилежність внутрішніх процесів кожної країни — « пролетарізації » і підйому по моторошній « революційній кривій » в Китаю, і « депролетарізації » і обережного спуску по цій кривій в СРСР — швидко поклали край цій уявній єдності.

(44) Як це робив царський режим щодо Японії на початку цього століття.

німальним строком п'ять років і максимальним — десять, ми побачимо, що війна СРСР з Китаємо почнеться десь між 1975 і 1980 роками (45).

Маючи значний ракетно-ядерний потенціял, Китай, як мені здається, почне війну все ж таки звичайними, або навіть партизанськими методами, намагаючись використати свою колосальну чисельну перевагу і досвід партизанської війни, — і поставить СРСР перед альтернативою: або прийняти накинутий Китаєм метод ведення війни, або нанести ядерний удар і тим самим — отримати такий самий удар у відповідь. Правдоподібно, СРСР вибере перший шлях, тому що розпочати ядерну війну, навіть при наявності протиракетної оборони крайньо небезпечно, якщо не самовбивчо. Рівночасно перевага СРСР і в звичайному озброєнні може у радянського керівництва створити враження, що з Китайською армією можна буде покінчити, або у всякому разі відкинути її звичайним шляхом. Крім того, може статися так, що сам момент початку війни ніби розпливеться: в міру розбудови своєї ядерної сили Китай поступово на різних кінцях сімтисячокілометрового кордону з СРСР буде проводити обмежені сутички, просякання невеликих загонів та інші місцеві зіткнення, які в потрібний для Китаю момент перетворяться в загальну війну. Отже виявиться, що дуже тяжко буде уточнити, в який саме момент завдати Китаєві ядерного удару.

Одначе, логічно розглянути і другий варіянт: уважаючи Китай потенційним ядерним суперником і аґресором, радянське керівництво вирішить завдати запобіжного атомного удару китайським атомним центрам,

(45) Той, хто не вірить, що Китай з уваги на економічну відсталість зможе осягнути швидких успіхів у ракетно-ядерній ділянці, нехай порівняє пророцтва експертів США й ООН, про строки створення в СРСР атомної та водневої бомби з дійсними строками.

раніш, ніж Китай встигне вистарчальною мірою нагромадити атомну зброю для могутнього протиудару. Завдати такого удару радянське керівництво зможе, якщо воно само розпочне окремі прикордонні сутички і зобразить Китай аґресором в очах власної країни і світової громадської думки. Здається неймовірним, щоб бюрократичний режим відважився на такий небезпечний крок, не беручи до уваги позицій інших атомових потуг; але, якби це й сталося, то це буде приводом не до запобіганя війни, а гаслом до її початку. Аджеж будуть знищені головні ракетні бази Китаю, а не сам Китай, який відразу ж почне у відповідь виснажливу партизанську війну, однаковою мірою жахливу для СРСР, чи відбуватиметься вона на радянській, чи на китайській території (46).

Чи ж відважиться в такому разі режим на цілковите знищення ядерною зброєю всіх китайських сіл і міст і всього 800-мільйонового китайського народу? Цю апокаліптичну картину тяжко собі уявити, але цілком можна припустити, знаючи, що саме страх штовхає на шалені кроки.

Треба сподіватися, що решта « атомних держав » не допустять до цього, в першу чергу тому, що такі дії стали б жахливою загрозою і для решти світу.

Можливо, що Китай, припускаючи можливість такого превентивного удару протягом найближчих п'яти років буде застосовувати обережнішу політику й навіть заграватиме з СРСР, чого він не робив раніш з огляду на внутрішню політику. Тоді з'являться дипломатичні, а можливо, навіть і партійні контакти (які нічого,

---

(46)) Про наслідки такої війни я говоритиму далі. Точно висловлюючись, треба було б розглянути ще один варіянт : спробу ліквідувати китайську силу, шляхом звичайного нападу й окупації цілого Китаю або його частини. Одначе, враховуючи велику чисельну перевагу китайців і повний контроль китайського уряду над країною, таке вторгнення, здається мені, мало правдоподібним.

зрештою, не означатимуть), двозначні заяви, що даватимуть надію на замирення, а також буде трохи приглушено тон критичних заяв про « радянський ревізіонізм » і « соціял-імперіялізм ».

Але, рівночасно антирадянська кампанія всередині Китаю не припинятиметься, щоб тримати китайський нарід в повсякчасній готовості до великих подій. В той же самий час Китай, можливо, шукатиме ближчих контактів із США — і тоді багато залежатиме від їх взаємовідносин.

Одначе я думаю, що превентивного удару не буде завдано з двох причин : по-перше з огляду на крайню небезпеку такого удару, заки не вичерпають решти заходів; по-друге тому, що, можливо, аґресія Китаю не така вже очевидна, щоб йти на такі ризиковані кроки. З того виходить, що Китай матиме вистарчальний атомний потенціял, щоб шантажувати СРСР відплатним ударом, на випадок, як би він вирішив в цілях самооборони покористуватися своєю атомною перевагою. Таким чином Радянському Союзові буде нав'язана партизанська війна на колосальній території, що лежить обабіч сімтисячокілометрового кордону (47).

Хоч треба припускати, що давно розроблені пляни на випадок війни з Китаєм, але Радянський Союз, як мені здається, не готовий до партизанської або півпартизанської війни, ані з технічної, ані з психологічної точок зору. Два минулі десятиліття війна в нашій країні уявлялася як сутичка двох технічно споряджених армій, на спосіб « ґудзикова війна », — як війна на Заході з країнами західньої культури, і нарешті, як війна з меншечисельними суходольними арміями.

---

(47) Не виключена можливість, що перед нападом на Радянський Союз Китай випробує свою силу, на якійнебудь невеличкій невтральній країні, яка колись належала до сфери впливів Китаю, і в якій існує китайська меншість, наприклад на Бірмі, що буде спробною кулею для грядучих « великих пролетарських революційних війн ».

Безумовно, все це наклало таку печать на військове мислення, що перемогти це буде тяжко. Та й свідомість народу більш підготовлена до війни з « американцями », з « імперіялістами », до нападів з повітря й до суходольної війни в Европі.

Очевидно, дуже тяжко передбачити, як розвинуться військові дії, чи пощастить радянським військам енерґійним стрибком вдертися на китайську територію і окупувати значну частину Китаю, або ж, навпаки, китайці помалу, але певно просякатимуть на територію. Одначе вже зараз можна передбачити, що Радянському Союзові доведеться зустрітися в цій війні з труднощами, з якими раніш, звичайно, зустрічалися його вороги.

По-перше, вже сам метод партизанської війни, починаючи з XVII століття, завжди був методом росіян, який вони застосовували проти компактних армій, що вдиралися на їхню територію, і який майже ніколи не застосовувався проти російських армій при їх нападах на культурну Европу. По-друге, з самого початку радянським арміям доведеться зустрітися з величезними комунікаційними віддалями, поскільки війна провадитиметься на його кордонах, віддалених тисячі кілометрів від основних економічних і демографічних центрів (48).

По-третє, російський солдат, який часто поступається під оглядом культурности перед своїми противниками, звичайно перевищував їх у відношенні невимогливости, стійкости і витривалости, — зараз же ця

---

(48) Наскільки поважна проблема розтягнутих комунікацій, видно з такого прикладу : під час наступу на Північному Кавказі 1942 року німці були змушені підвозити пальне для своїх танків на верблюдах. Тепер европейську Росію з Далеким Сходом поєднує єдина транспортна маґістраля, на багатьох відтинках одноторова до цього часу. Створення повітряного мосту виявиться надто коштовним і зовсім ненадійним середником на довший час.

перевага така важлива при партизанській війні, буде по боці китайців (49).

І нарешті, оскільки мова про Далекий Схід, Сибір і Казахстан, або про прикордонні райони з Китаєм, війна відбуватиметься на малозаселених, або заселених не росіянами, теренах, що витворить широкі можливости партизанського просякання і, навпаки, труднощі з постачанням для великих, технічно забезпечених армій.

Усе це вказує на те, що війна буде затяжною, виснажливою, без швидкого успіху для тої, чи другої сторони. З цього погляду цікаво розглянути три питання : ставлення США до радянсько-китайської війни, розвиток подій в Европі і становище в Радянському Союзі. З часу другої світової війни США, здається, виявляють зацікавлення згодою а далі співпрацею з СРСР. Перша спроба в цьому напрямку, зроблена Рузвельтом, призвела до поділу Німеччини і цілої Европи та до десятилітньої « холодної війни ». Одначе, це не зупинило американців, і вони, як за часів Хрущова, так і тепер продовжують розраховувати на те, що в недалекому майбутньому буде можливе якесь узгіднення між США й СРСР, та спільне рішення міжнародних проблем. Такий підхід обумовлений, очевидно, не якимись особливими симпатіями США до радянської системи (50), а тим, що в сучасному світі СРСР є еди-

---

(49) Радянська преса вже зараз намагається висміяти китайських солдатів, як фанатичних, але хирлявих і боязливих. Одначе, ось погляд радянського військового фахівця, який кілька років пропрацював в Китаї : « китайський вояк кращий за нашого, він витривалий, не має нахилу нарікати, відважний, має величезну здібність маневрувати. Йому не тяжко пройти денно 70 кілометрів... Наші піхотинці, які цілковито очманіли від китайської піхоти, прийшли до висновку, що вона найкраща в світі »... (В. М. Прімаков, Запискі вольонтера, М., 1967, стор. 212).

(50) Зрештою США із жадібним нетерпінням виловлюють кожний незначний факт, який свідчить про « лібералізацію » СРСР.

ною реальною силою, яка своїм значенням наближається до сили США.

Ця справжня рівність і викликає, мабуть, жадобу погодження і співпраці. Але з цього погляду, очевидно, що в міру зросту сили і впливу Китаю, в США буде рости також потяг до згоди з Китаєм і в режимі Мао, ало його наступників, американські ліберали почнуть знаходити такі ж приємні їм риси, як і в режимі Сталіна або Хрущова.

Притримуючись курсу політики сприяння комунізму там, де народи його не хочуть, і поборювання там, де народи його хочуть, США не тільки сприяли розколові Европи, але й зіпсували свої стосунки з Китаєм. Можна сказати, що їхні національні інтереси не змушували їх до цього; у відношенню до Китаю вони кермувалися політикою « стримування комунізму », який в їх уяві був чимось інтеґрованим. Цим самим вони сприяли зближенню двох комуністичних велетнів — СРСР і Китаю, — і треба було принаймні 10 років, заки виявились великі розходження між ними. Самі ж США зв'язали собі руки підтримкою режиму Чан Кай-ші, який виявився нежиттєздатним (51).

В той же час, якби США підтримали під час громадянської війни Мао Цзе-дуна, вони запобігли б наближення Китаю й СРСР, оминули б корейську війну, а також великою мірою сприяли б пом'якшенню комуністичного режиму в Китаї. Правда, як можна думати, США починають потрохи відмовлятися від свого попереднього курсу політики щодо Китаю, і вгадати тепер їхнє відношення до можливого радянсько-

---

(51) Нежиттєздатним, оскільки він не втримався в континентальному Китаї і не зміг би існувати й на Тайвані без підтримки США. Однак, можливо, що в економічному відношенні Тайвань, теж завдяки США, багато більш розбудований, ніж континентальний Китай.

китайського збройного конфлікту, було б дуже трудно. Багато залежатиме ще й від того становища, яке займе сам Китай у відношенню до США на порозі війни з СРСР, а теж від розв'язки тайванської і в'єтнамської проблеми.

Розглядаючи питання зближення США з СРСР або КНР в ширшому історичному пляні, варто підкреслити, що всяка співпраця, очевидно, мусить базуватись не тільки на рівності сил і неґативному стремлінні зберегти власну виключність, але й якихось спільних позитивних зацікавленнях і цілях. Тому я думаю, що зближення з СРСР тільки тоді матиме сенс для США, коли в СРСР відбудуться поважні демократичні зрушення. До того часу кожне погодження диктуватиметься для СРСР або страхом перед Китаєм, або спробою зберегти власний режим завдяки економічній допомозі США (52), або бажанням використати американську приязнь для нав'язання, або збереження свого впливу в інших країнах, а також бажанням обох держав шляхом взаємопідтримки зберегти свою провідну ролю в світі (53).

Хоч в окремих випадках і корисна, в цілому така « приязнь », заснована на лицемірстві і страху, нічого не дасть США, крім додаткових труднощів, як це вже було в наслідок співпраці Рузвельта із Сталіном. Співпраця передбачає взаємодопомогу, але якже ж можна спертися на країну, яка протягом віків роздувається і розлазиться, як квасне тісто і не бачить перед собою інших цілей?! Справжнє зближення можливе при спільності інтересів, культури, традицій і взаєморозуміння. Нічого цього нема. Що може бути спільного між демократичною країною, з її ідеалізмом і праґма-

---

(52) Так як позичка республіканської Франції продовжила на кілька років існування царського режиму.

(53) Як це вже видно з прикладу співпраці в ділянці непоширювання атомної зброї.

тизмом, і країною без віри, без традицій, без культури і без вміння вести справи. Масовою ідеологією цієї країни був завжди культ власної сили і великопростоpости; а головною темою її культурної меншости був опис власної слабости і відчуження, яскравим прикладом чого є російська література. Її слов'янську державу творили за чергою скандинавці, візантійці, татари, німці і жиди — і по черзі вона нищила своїх творців. Всіх своїх союзників вона зраджувала, як тільки добачала в цьому найменшу користь, ніколи не беручи поважно жодних умов і ніколи не маючи ні з ким нічого спільного.

Зараз можна в Росії почути наприклад, такі балачки : США нам допоможе, бо ми білі, а китайці жовті. Буде дуже сумно, якщо США стануть на таку расистську точку зору. Єдина реальна надія на краще майбутнє для цілого світу це не расова війна, а міжрасова співпраця, кращим прикладом чого могли б стати взаємно відносини між США і Китаєм. Китай, безумовно, з плином часу значно підвищить життєвий рівень свого народу і вступить в період лібералізації, а це в поєднанні з традиційною вірою в духовні вартості зробить Китай надзвичайним партнером демократичної Америки. Звичайно, тут багато залежатиме від самих США, від того, чи будуть вони далі вести свою закостенілу політику супроти Китаю, чи виправлять попередні помилки і стануть шукати нових шляхів.

Якщо США це все собі усвідомлять, вони не будуть допомагати СРСР у війні проти Китаю, тим більше, що вони розуміють, що Китай не в стані цілковито знищити СРСР. Отже, Радянський Союз залишиться з Китаєм один проти одного; а що ж робитимуть наші европейські союзники?

Після Другої світової війни СРСР мав можливість створити на своїх західніх кордонах ланцюг невтральних держав, включаючи Німеччину і тим самим забезпечити себе в Европі. Такі держави, зі своєрідними

« проміжними » режимами, як наприклад, в Чехословаччині до 1948 року, були б своєрідним буфером між Заходом й СРСР і забезпечували б стабільне становище в Европі (54).

Одначе СРСР, додержуючися слідом Сталінської політики територіяльної експансії і посилювання напруження, максимально поширив сферу своїх впливів і тим самим створив для себе потенціяльну загрозу. Оскільки теперішнє становище в Европі утримується лише постійним натиском Радянського Союзу (55), то можна припустити, що як тільки цей тиск послабне, або взагалі повернеться унівець, в Центральній і Східній Европі відбудуться значні зміни.

Очевидно, як тільки стане ясним, що військовий конфлікт СРСР з Китаєм набере затяжного характеру і що всі сили СРСР будуть перекинуті на схід і він не зможе обороняти своїх інтересів у Европі, — відбудеться об'єднання Німеччини (56).

Тяжко сказати, чи станеться це шляхом поглинення Західньою Німеччиною Східньої, чи й самі після ульбріхтівські керманичі НДР, зрозумівши реальний стан речей — підуть на добровільне об'єднання з ФРН, щоб зберегти частину привілеїв. У всякому разі з'єднана Німеччина з досить сильною антирадянською орієнтацією створить цілковито нову ситуацію в Европі.

Очевидно, з'єднання Німеччини збіжиться з процесом « десоветизації » східньоевропейських країн і значно приспішить цей процес (57).

---

(54) Їх головна відмінність від так званих « буферних » держав, що існували між двома світовими війнами, полягала в тому, що вони мали завдання бути не « санітарним кордоном між Заходом і СРСР », а поєднуючим мостом.

(55) Цей тиск іноді навмисне загострюється, прикладом чого можуть бути берлінські кризи, а іноді це набирає просто гістеричного характеру.

(56) Цілком можливо, що ФРН, щоб приспішити, це, буде якоюсь мірою підтримувати Китай.

(57) Як це не парадоксально, вже зараз СРСР швидче

Трудно сказати, як він відбуватиметься і яких форм набере « мадярських », « румунських » чи « чехословацьких » — одначе він доведе, очевидно, до націонал-комуністичних режимів, які в кожній країні нагадуватимуть докомуністичні(58).

При тому, принаймні країни, як Мадярщина або Румунія, відразу ж візьмуть чітку пронімецьку орієнтацію. Перешкодити цьому СРСР міг би, очевидно, тільки шляхом військової окупації всіх східньоевропейських країн, щоб створити свого роду « запілля » далекосхіднього фронту, але по суті таке « запілля » звелося б до « другого фронту » — себто проти Німеччини, якій допомагали б народи східньоевропейських країн, на що СРСР вже не зможе піти. Скоріше навпаки, « десоветизовані » східньоевропейські країни, полетять як кінь без уздечки і, бачачи безсилля СРСР в Европі, виставлять незабуті, хоча й довго замовчувані територіяльні вимоги : Польща на Львів і Вільнюс, Німеччина на Калінінград, Мадярщина на Закарпаття, Румунія на Басарабію. Не виключена можливість, що і Фінляндія домагатиметься Виборґу та Печенги. Дуже правдоподібно, що в зв'язку з усе більшим встряванням СРСР у війну, теж і Японія домагатиметься спочатку Курильських островів, потім Сахаліну і врешті, як що Китай здобуватиме успіх то і частину радянського Далекого Сходу (59).

———

може покладатися на лідера « американського імперіялізму » Ніксона, ніж на таких « союзників », як Чаушеску чи д-р Гусака. Становище в Східній Европі трохи тепер нагадує становище після революції 1948 року, коли очікуваної демократизації не сталося, але й старий режим був розхитаний.

(58) У Чехословаччині — це буде ліберальна демократія, в Польщі — військово-націоналістичний режим і т. д...

(59) Очевидно, керівники режиму розуміють загрозу з боку Німеччини і Японії, у зв'язку з конфліктом з Китаєм, і будуть навіть робити гарячкові заходи до зближення з ними, але з уваги на свою бюрократичну природу так і не зважаться на кардинальні заходи.

Коротко кажучи, СРСР доведеться повністю розраховуватися за територіяльні загарблювання Сталіна й за ту ізоляцію, в яку країну поставили неосталінці. Одначе, найважливіші події для майбутнього СРСР відбудуться всередині країни.

Природно, що початок війни з Китаєм, що буде зображений аґресором, викличе спалах російського націоналізму — « ми їм покажемо! » — і одночасно дасть деякі надії неросійському націоналізмові. Далі, обидві ці тенденції розриватимуться одна по спадаючій, а друга по зростаючій кривій. Справді, війна відбуватиметься далеко, тим самим не впливаючи безпосередньо на емоційне сприймання народом і на унормований стиль життя, як це було під час останньої війни з Німеччиною, але рівночасно вона вимагатиме все нових і нових жертв. Поступово це породжуватиме все більшу моральну втому від війни, яка провадиться далеко й невідомо чому. Тим часом почнуться економічні, зокрема харчові труднощі, тим відчутніші, що за останні роки рівень життя поволі, але неухильно підвищувався. Оскільки режим не настільки м'який, щоб уможливити будь-які леґальні форми виявлення незадоволення, і тим самим їх розрядження, і одночасно настільки жорстокий, щоб виключити саму можливість протесту, почнуться спорадичні вибухи народнього невдоволення, місцеві заворушення, наприклад, з уваги на нестачу хліба. Їх будуть поборювати за допомогою війська, що приспішить розклад армії (60).

Відповідно до посилення труднощів режиму середня кляса буде займати все більш ворожу позицію, уважаючи, що режим не спроможний справлятися із своїми завданнями. Зрада союзників й тереторіяльні

---

(60) Для цієї цілі, зрозуміло, будуть використовувати, так звані внутрішні війська, при тому по змозі іншої національности, нім населення місцевостей, де відбуватимуться заворушення, що лише доведе до посилення національної ворожнечі.

претенсії на заході і сході будуть посилювати відчуття самотности й безнадійности. Екстремістські організації, що в тому часі постануть почнуть відігравати все більшу ролю. Разом з тим безмежно зростуть націоналістичні тенденції серед неросійських народів Радянського Союзу, перш за все в Прибалтиці, на Кавказі й на Україні, а пізніше в Середній Азії й на Поволжі (61).

Вони будуть прагнути національного відокремлення також, щоб оминути загального хаосу, що наближатиметься і зберегти своє становище.

А тим часом бюрократичний режим, який притаманними йому півмірами не буде в стані одночасно вести війн, розв'язувати економічні труднощі і поборювати або задовольняти невдоволення народу, все більш замикатиметься в собі, втрачатиме контроль над країною і навіть зв'язок з дійсністю. Вистачить рішучої поразки на фронті, або якого-будь великого вибуху незадоволення в столиці — страйку, або збройної сутички, щоб режим впав.

Звичайно, як що на той час влада цілковито перейде в руки військовиків, модифікований таким чином режим протримається трохи довше, але не вирішаючи знов же самих пекучих питань, яких в часі війни вже майже і не можна вирішити, впаде ще жахливіше. Якщо ми перед цим вірно передбачили початок війни з Китаєм, то це станеться десь між 1980 і 1985 роками.

Очевидно, демократичний рух, якому режим постійними репресіями не дасть змоги зміцніти, не буде в стані перебрати контролю в свої руки, у всякому разі на такий довгий час, щоб розв'язати проблеми, що стоятимуть перед країною. В цьому випадкові неминуча « дезімперізація » піде дуже болючим шляхом. Влада перейде до екстремістських груп і елементів, і

---

(61) В ряді випадків носіями таких тенденцій можуть стати національні партійні кадри, які будуть міркувати : хай російський Іван сам дає собі раду зі своїми труднощами.

країна почне розпадатися на частини в умовах анархії, насильства і крайньої національної ворожнечі. В цьому випадку кордони між молодими національними державами, які почнуть поставати на території колишнього Радянського Союзу, будуть визначатися дуже тяжко, з можливими воєнними сутичками, чим скористаються сусіди СРСР, а звичайно в першу чергу Китай.

Але можливо, що « середня кляса » виявиться все ж таки вистачально сильною, щоб втримати контроль в своїх руках. В тому випадкові окремі радянські народи здобудуть незалежність мирним шляхом, і створиться щось подібне до федерації, на зразок Британської співдружности націй або Европейського Економічного Об'єднання. З Китаєм, теж знесиленим війною буде укладено мир, а суперечки з европейськими сусідами будуть полагоджені на взаємоприйнятній основі. Можливо навіть, що Україна, Прибалтійські республіки і Европейська Росія увійдуть, як самостійні одиниці у Всеевропейську федерацію.

Можливий і третій варіянт, а саме, що нічого з вищесказаного не станеться.

Але що ж тоді буде? Я не сумніваюся, що ця велика східньослов'янська імперія, створена германцями, візантійцями і монголами, вступила в останнє десятиліття свого існування. Як прийняття християнства віддалило загибіль Римської імперії, але не врятувало її від неминучого кінця, так і марксистська доктрина затримала розпад Російської імперії — третього Риму — але не в силі відвернути його (62).

Але не зважаючи на те, що ця імперія завжди

---

(62) Продовжуючи цю аналогію можна припустити, що, наприклад, в Середній Азії, ще довго існуватиме держава, яка уважатиме себе спадкоємцем СРСР і поєднуватиме традиційну комуністичну ідеологію, фразеологію і обрядовість з рисами східньої деспотії — свого роду Візантійська імперія сучасности.

прагнула до максимальної самоізоляції, ледви чи правильно розглядати її загибіль поза зв'язком з цілим світом.

Загально прийнято уважати основним напрямком сучасного розвитку науковий проґрес, а головну загрозу для цивілізації добачати в тотальній ядерній війні. Тим часом і науковий проґрес, з кожним роком споживаючи все більшу частину валової світової продукції, може обернутись в реґрес і цивілізація зможе загинути без такого сліпучого спалаху, як вибух надпотужної ядерної бомби.

Хоч науковий і технічний проґрес зміняє світ дослівно на очах, він, насправді, спирається на дуже вузькій соціяльній базі, і чим більше значення матимуть наукові успіхи, тим різкішим буде контраст між тими, хто їх осягає й використовує та рештою світу. Радянські ракети досягли Венери, а картоплю на селі, де я живу, збирають руками. Це порівнання не повинно здаватися смішним, це розрив, який може розвернутися в провалля. Справа не так у тому, як збирати бараболю, але в тому, що рівень мислення більшости людей не підноситься вище цього «ручного» позему. Дійсно, хоч в економічно розвинутих країнах наука вимагає не лише все більших засобів, але й все більше людей, основні принципи сучасної науки зрозумілі, по суті, мізерній меншості. Покищо ця меншість поряд з керівною елітою користується привілейованим становищем, але доки це триватиме?

Мао Цзе-дун говорить про оточення «міста» — економічно розвинутих країн — «селом» — слаборозвинутими країнами. Дійсно, економічно розвинуті країни утворюють невелику щодо кількости населення частину світу. Далі, і в цих країнах «місто» оточене «селом», — селом в повному значенні цього слова, або ж учорашніми мешканцями села, які лише недавно переїхали до міста. Але і в містах, люди, які вказують напрям сучасній цивілізації і потребують її, творять

мізерну меншість. І, нарешті, в нашому внутрішньому світі « місто » також оточене « селом » підсвідомого, і при першому ж струсі звичних цінностей ми відразу це відчуємо.

Чи не є цей розрив величезною потенціяльною загрозою для нашої цивілізації?

Загроза « містові » з боку « села » тим сильніша, що в « місті » спостерігається тенденція до все більшого особистого відокремлення, тоді коли « село » прагне організованости і єдности. Мао Цзе-дуна це тішить, але мешканців світового « міста », як мені здається, повинно непокоїти їхнє майбутнє.

Тим часом, як нам кажуть, західня футурологія стурбована якраз зростом міст і тими труднощами, що постають у зв'язку з бурхливим науково-технічним проґресом. Очевидно, якби футурологія існувала в імперському Римі, де, як відомо, будувалися вже щестиповерхові будинки й існували дитячі дзиги, що порушувалися парою, то футурологи п'ятого століття напророкували б на найближче століття споруджування 20-поверхових будинків і промислове використовування парових машин.

Одначе, як ми вже знаємо, в VI столітті на форумі паслися кози, так само, як у мене зараз під вікном на селі.

Андрій О. Амальрик

Квітень-травень-червень 1969,
місто Москва — село Акулово

Отримано від автора фундацією ім. А. Герцена 4. VII. 1969 р. Підписано до друку 7. XI. 1969 р. Надруковано без попередньої цензури відповідно Основному Законові Королівства Голляндії і Конституції СРСР.

ДОДАТКИ

ДО СПІЛКИ ЖУРНАЛІСТІВ СРСР

Шановні товариші!

18. жовтня цього року мене було викликано до 6-го відділу міліції міста Москви, і людина, що назвала себе співробітником Міського управління міліції Денисовим, заявила мені, що я веду « паразитарний і антисуспільний спосіб життя » і буду висланий з Москви на підставі Указу з 4. травня 1961 року. Я відмовився визнати себе « дармоїдом » й не підписав жодних попереджень. Діяння міліції я вважаю аморальними і беззаконними.

З грудня 1966 року я працюю позаштатним кореспондентом ряду часописів, головним чином для Аґентства преси « Новини » (АПН). Мої статті й відбуті мною інтерв'ю неодноразово друкувалися у вісниках АПН й були опубліковані в радянській і англійській пресі. Саме тепер в АПН знаходяться сім мені замовлених статтей, і я дістав від двох редакцій нові замовлення. Коли я повідомив про це Денисова, він відповів, що його не цікавить, що й для кого я пишу. У зв'язку з цим я хочу вас запитати — чи праця для пресових новин є « паразитарною й антисуспільною діяльністю », як то намагається подати Денисов?

Я не можу вважати себе « дармоїдом » не лише тому, що я займаюся журналістикою. Я пишу п'єси, і не зважаючи на те, що досі жодна з них не була

опублікована або поставлена, я маю право розраховувати на визнання моєї літературної діяльности працею, а не « паразитством ». Цього року, на пропозицію одного режисера, я переробив для сцени повість Гоголя « Ніс », і тепер мій рукопис розглядається в кількох московських театрах. Денисов це також уважав « антисуспільною діяльністю ».

Тому, хоч я й не є членом Спілки журналістів, але я радянський журналіст прошу вашої оборони від протизаконних і свавільних дій міліції. Щоб мене вірно зрозуміли, хочу додати що року 1965 мене вже висилали з Москви до Сибіру за цим Указом. Народний суд і органи міліції не взяли тоді до уваги того, що я, не бувши в штаті, рівночасно працював у різних видавництвах як позаштатний коректор і перекладач, а крім того, опікувався своїм спаралізованим батьком, інвалідом першої ґрупи. В 1966 році Верховний суд скасував вирок, як необґрунтований, і я повернувся до Москви. Нині ж Денисов твердить, що оформляючи проти мене справу в 1965 році, органи міліції мали рацію, а Верховний суд, касуючи вирок, не мав рації. Такий погляд зокрема для правника здається мені дуже небезпечним.

Всупереч Денисову я не ставлю під сумнів рішення наших верховних судових органів, але теж не вважаю за потрібне доводити до них справу. Скасування несправедливого вироку уможливило мені поворот до Москви, але не повернуло життя моєму батькові, який незабаром після мого заслання помер, залишений без жодної допомоги. Я сам повернувся з Сибіру в критичному стані. Я маю спадкову ваду серця, а на засланні мені довелося виконувати дуже тяжку фізичну працю, хоч судово-медицинською експертизою було стверджено, що я не надаюся до тяжкої фізичної праці, про що вказується й постановою Верховного суду. Яким же чином, помимо, всього іншого, мене хочуть притягти до відповідальности за Указом з 4.

травня 1961 року, який якраз і передбачає « обов'язкове затруднення на фізичній праці »? Я бачу в усьому лише одне пояснення. Історію мого заслання з усіма порушеннями радянських законів, я виклав у книзі « Примусова мандрівка до Сибіру », яку недавно закінчив. Власне, ця книга викликала в осіб, відповідальних за моє перше заслання, бажання помститися на мені, помститися, знову порушуючи закони.

Щоб уникнути поновного порушення законів, нових несправедливостей супроти моєї родини й себе самого, я й звертаюся до вас.

АМАЛЬРИК Андрій Олексійович

Москва Г-2, Вахтангова вул., дім 5, кв. 5.

29. жовтня 1968 р.

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ ДО АНАТОЛІЯ КУЗНЕЦОВА

Шановний Анатолію Васильовичу!

Я хотів написати Вам відразу ж, як лише почув через радіо Ваш заклик до людей — тим самим і до мене — і про Вашу статтю « Російський письменник і КҐБ ». Не зробив я цього відразу, бо перебував на селі, звідки мій лист навряд чи дійшов би до Вас. Але, можливо, що це й вийшло надобре, що я пишу до Вас через кілька місяців пізніше. Поперше, я почув, — прочитати я не мав змоги, — ще про Ваші листи до Пен-клюбу й пана Міллера, які допомогли мені краще Вас зрозуміти. Подруге, могло б видатися, що мій голос, — голос звернений до Вас з країни, яку Ви залишили, — зазвучав би в парі з голосами тих на Заході, що осудили Вас за Вашу втечу й за спосіб, який Ви для того вибрали.

Це зовсім не так. Я вважаю, що коли Ви як письменник не могли тут працювати або опублікувати свої книги в тому вигляді, як Ви їх написали, — то не тільки є Вашим правом, але в певному сенсі й вашим письменницьким обов'язком було виїхати звідси. І якщо Ви не могли просто виїхати, як це може зробити кожна людина на Заході, то заслуговує пошани та настирливість і та хитрість, які Ви для цього застосували. В тому, що Ви покористалися методом Ваших переслідувачів і обкрутили їх таким чином « навколо пальця »,

я гадаю, немає осуду гідного, а те, що Ви Вашим неповоротом і відвертою статтею перетворили лиховісний наклеп в невинний гумористичний твір, — може пошкодити тільки наявній в нашій країні манії доносів. (Між іншим — у Вашій копії листа — « магії доносів », що, на мою думку, є « чортиком », бо ж ходить не про « магію », а про *манію!).*

Одначе, у всьому, що Ви пишете й говорите за кордоном, у всякому разі в тому, що я чув, — є дві речі, які видаються мені неправильними і які я хочу Вам з усією відвертістю заперечити.

I.

Ви ввесь час говорите про свободу, але про свободу зовнішню, про свободу навколо нас, але нічого не говорите про свободу внутрішню, тобто про свободу, за яку влада спроможна багато що зробити з людиною, але при тому не спроможна позбавити її моральних цінностей. Але, очевидно, така свобода й пов'язана з нею відповідальність і є обов'язковою передумовою свободи зовнішньої. Можливо, в деяких країнах свобода вислову своїх думок дається людині так же легко, як повітря, яким вона дихає. Але там, де цього немає, така свобода, думаю, може бути тільки вислідом упертого виборювання своєї внутрішньої свободи.

Ви пишете, як КҐБ переслідувало й шантажувало російського письменника. Певно те, що робить КҐБ, може викликати лише осуд. АЛЕ НЕЗРОЗУМІЛО, ЩО Ж РОБИВ РОСІЙСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК, ЩОБ ЦЬОМУ ПРОТИСТАВИТИСЯ. Протиборствувати КҐБ небезпечно, але що, власно, загрожувало російському письменникові, якби він перед першою закордонною поїздкою відмовився від співробітництва з КҐБ. Письменник не поїхав би закордон, чого йому, мабуть, дуже хотілося, але залишився б чесною людиною. Взагалі, відмовляючися від подібного співробітництва, він

втратив би якусь — хай навіть дуже значну — частину зовнішньої свободи, але осягнув би тим більшої внутрішньої свободи. Ви ввесь час пишете : мене викликали, мені наказали, цензура завжди ставила мене на коліна... і т. д. Мені здається, що коли Ви постійно йшли на поступки й робили те, що в душі засуджували, — то Ви й не заслужили кращого ставлення з боку КҐБ чи цензури.

МЕНІ ЗДАЄТЬСЯ, ЩО Я МАЮ ПРАВО ЗРОБИТИ ВАМ ЦЕЙ ЗАКИД. Я НЕ ЛИШЕ НЕ ВСТУПИВ ДО ПАРТІЇ, ЯК ВИ, АНІ ДО КОМСОМОЛУ ЧИ ПІОНЕРІВ, ХОЧ МЕНЕ МАЛОГО ХЛОПЧИНУ, НАСТИРЛИВО СПОНУКУВАЛИ ЦЕ ЗРОБИТИ. Я ВИБРАВ ВИКЛЮЧЕННЯ З УНІВЕРСИТЕТУ Й ПОЗБУТИСЯ НАДІЇ СТАТИ ІСТОРИКОМ, АЛЕ НЕ ВИПРАВЛЯВ НІЧОГО В РОБОТІ, ЯКУ ВВАЖАВ СЛУШНОЮ, ВІРНОЮ. Я ВОЛІВ ВЗАГАЛІ КРАЩЕ НЕ НОСИТИ СВОЇ ВІРШІ І П'ЄСИ ДО РАДЯНСЬКИХ ВИДАВНИЦТВ, НІЖ СПОТВОРИТИ ЇХ ЗАРАДИ НАДІЇ, ЩО МЕНЕ ВИДРУКУЮТЬ. Довго оповідати, як на мене звернуло увагу КҐБ, але торкнуся того, про що Ви пишете. 1961-го року КҐБ мені чемно запропонувало писати загальні звіти про настрої інтеліґенції; я так само чемно відмовився, чим справа й закінчилася. 1963-го року мене вночі привезли до Луб'янки (відома в Москві в'язниця) й наказали написати наклеп (« донос ») на одного з американських дипломатів, — мовляв ніби він мене й інших радянських громадян взяв під шкідливу ідеологічну обробку. Я знов відмовився, хоч тепер вже мені загрожували карною справою. Року 1965-го я взагалі відмовився з ними балакати, що коштувало мені заслання до Сибіру. Головне, — живучи в цій країні й продовжуючи писати й робити те, що я вважаю вірним, мене кожної хвилини можуть знову замкнути до в'язниці або розправляться в інший спосіб. От чому я думаю, що особисто я маю право дорікати Вам.

Але, можливо, я й не маю права цього робити.

Перш за все тому, що я майже на 10 рр. молодший за Вас, і мене лише злегка торкнулася найжахливіша епоха, яка випала на Вашу юність і за якої Ви формувалися як людина. Адже і тепер режим існує, хоч уже, правда, головним чином на відсотки з капіталу страху, накопиченого за ту епоху. І не тільки в КҐБ справа, а в тому, що вся атмосфера радянського життя й радянської вихови така, що людина вже підготовлена до зустрічі з КҐБ й до того, щоб ув'язатися з ним у зносини, в яких були Ви.

Можливо, я ще й тому не маю права Вам дорікати, що мені можуть закидати, що хоч Ви і йшли на постійні компроміси й просто безчесні проступки, але тим Ви домоглися — хай і у спотвореному вигляді — публікації Ваших книг, здобули признання письменника у своїй країні й тим самим внесли свій вклад в її культуру, тоді як мої п'єси, — варті вони чи безвартісні, — стали тільки моєю власністю або доступні лише невеликому гуртові людей, — що ані в очах режиму, ані в очах суспільства я не є письменником, і що тому, — хоч би що я говорив чи писав, — це нікому не викажеться важливим, і моя « літературна чесність » виявиться для мене кінець-кінцем такою ж безвартісною, як дівочість для сорокалітньої жінки.

І ще можна відповісти на мій закид так, що адже у житті багато випадкового і що, правдоподібно, не лише я гордо відхиляв кожну можливість успіху в умовах цього режиму, але й мене в певних випадках відкидали, і що уклались справи трохи інашке : запропонуй мені опублікувати мою статтю чи п'єсу, трохи для того змінивши, чи встояв би я? Ставши на шлях компромісів, як далеко ним би зайшов? Мабуть, писав же я за свого життя і робив щось, чого ж нині можу соромитися? І це теж слушно.

Нарешті, чи слід взагалі в чомусь дорікати людині, яка так рішуче заявила, що порвала з своїм минулим і не побоялася оповісти про те, що багато людей

несуть із собою до могили. Тим самим хоч частково показала, як діє ганебний механізм насильства в нашій країні.

І все ж я цей закид Вам роблю. І не тому, що хочу особисто Вас осудити, а тому, що хочу засудити філософію безсилля і самовиправдування, філософію, що проходить крізь усе, що Ви сказали чи написали на Заході. « Мені не було іншого вибору! » — ніби говорите Ви, і це звучить виправданням не тільки для Вас, але і для всієї творчої радянської інтеліґенції, — в усякому разі тієї « ліберальної » її частини, до якої Ви належали. Ви осуджуєте прямо чи посередньо — деяких її представників, а що Ви не вимовляєте жодного слова осуду на власну адресу, у всьому винувативши лише владу, то незрозуміло, чому ж перед іншими можна ставити якісь вимоги. Ви хочете сказати, що всі ви — жертви насилля, але мені здається, що жодне насилля не може бути ефективним без тих, хто цьому насильству ладен підпорядкуватися. Іноді мені здається, що радянська « творча інтеліґенція », — то люди, які звикли думати одне, говорити друге, а робити третє; в цілому це явище ще прикріше, ніж самий режим, що його породив. Лицемірство й приймання речей такими, якими вони їй нав'язуються, так в'їлися в неї, що кожну спробу поступити чесно вона трактує або як хитру провокацію, або як безумство. Я ЗУСТРІЧАВ ЛЮДЕЙ, А ВИ, ПРАВДОПОДІБНО, ЩЕ БІЛЬШЕ, ЩО ПОТАЙКИ НЕНАВИДЯТЬ ЦЮ ВЛАДУ, РІВНОЧАСНО РОБЛЯТЬ ВСЕ, ЩО НАКАЗУЄТЬСЯ, І НАВІТЬ ПОНАД ТИМ, І РОБЛЯЧИ ЦЕ, НЕНАВИДЯТЬ ЩЕ ДУЖЧЕ. ОДНАЧЕ, ВОНИ НЕНАВИДЯТЬ ЩЕ ДУЖЧЕ ТИХ, ХТО ЗА ВАШИМ ВИРАЗОМ В ЛИСТІ ДО П-НА МІЛЛЕРА, « ГАЛАСЛИВО БОРЕТЬСЯ » З ВЛАДОЮ. ТОМУ ЩО ОЗЛОБЛЕНА ВЛАДА, НЕ РОЗБИРАЮЧИСЯ, МОЖЕ НАКИНУТИСЯ НЕ ЛИШЕ НА ТИХ, ЩО « ГАЛАСЛИВО БОРЮТЬСЯ », АЛЕ Й НА ТИХ, ЩО ПОТАЙКИ НЕНАВИДЯТЬ.

Я не хочу сказати, що всі, хто хоче більше свободи для себе і своєї країни, — мусять вийти з прапорами на Червону площу. Одначе, їм варто б відмовитися від побутового цинізму, що однаково знецінює правду і брехню, і повірити в якісь моральні цінності, хай навіть смішні, й намагатися здобути внутрішню свободу. Як це осягнути, — мабуть, кожен має вирішувати сам. Не кожен може, та і не завжди це найкращий спосіб, відверто виступити проти тих, умов, в яких ми живемо. Але краще взагалі мовчати, ніж говорити неправду, краще відмовитися від публікації якоїсь своєї книги, ніж випускати прямо протилежне тому, що написав спочатку; ліпше відмовитися від поїздки за кордон, ніж стати заради цього звідомлювачем або « відзвітувати » фіґлярською поемою; ліпше відмовитися від прес-конференції, ніж прилюдно заявляти, що в нашій країні існує свобода творчости. Якщо окрема людина або ціла країна дійсно бажають свободи, вони мусять якось тої свободи домагатися хоч би шляхом неспівпраці з тими, хто їх гнобить. Але іноді заради цього треба ризикувати навіть тою свободою, яку маєш, чого, як я зрозумів, Ви так боялися.

Вам здалося наївним поставлене кимось на Заході питання : чому в СРСР народ не змінить уряду, якщо він ніби аж такий поганий? Мені це питання видається цілком розумним. Я б на нього відповів так : народ не змінить уряду не тому, що він добрий а тому що кепські ми самі — ми пасивні, невігласні, боягузливі, даємо себе дурити примітивними мітами й обплутати бюрократичними сітями, допускаємо знищення найактивніших співгромадян, тому що в більшості не свідомі свого становища. Наша інтеліґенція підкуплена, залякана й позбавлена моральних критеріїв. Одначе, поступово ми починаємо знаходити в собі сили, і це свідчить, що рано чи пізніше багато чого можна буде змінити.

Але Ви говорите не так. Вільно чи не навмисне ви

хочете створити враження, що всяка боротьба зайва, і ті, що « галасливо змагаються », все ж у більшій чи меншій мірі теж лицемірять, виступаючи « за радянську владу », лише проти окремих або і всіх її хиб, як Синявський або Солженіцин. Та з усім тим Синявський сидить у в'язниці, а Солженіцин « зацькований і вимучений ». Ви ж, бувши взагалі проти цієї влади, тому « справжньою опозицією » мовчали й робили те, що Вам наказували.

Я думаю, що це все неправда. Ледве чи слово « радянський » само собою вже є доброю охороною від режиму. Можливо, що режим бачить найбільшу небезпеку як раз у тих, що говорять, що вони за « радянську владу », але розуміють під « радянською » зовсім не те, що хочеться режимові. Не знаючи особисто ані Синявського, ані Солженіцина, не можу судити, в якій мірі є щирою їхня суспільна позиція. Але вона, як мені здається, у всіх випадках заслуговує тільки пошани, також як позиція Даніеля й багатьох інших. Щождо їхніх книг — а Солженіцина я уважаю найзначнішим сучасним російським письменником, — то вважаю, що вони ні не радянські, ані не антирадянські, а просто література, що хоче бути вільною. Судячи лише з його книг, не можна сказати, що Солженіцин « зацькований і замучений ». Він робить враження людини, спроможної протиставитися цькуванню; він уже раз захоронив свою внутрішню свободу у в'язниці і, очевидно, убереже, якщо його ще раз посадять. В цьому ми всі черпатимемо силу.

І коли Ви говорите, що хочете писати вільно і для цього втікали на Захід, я Вас розумію і до тієї прагматичної тверезости, з якою Ви це зуміли доконати, ставлюся з повагою. Але коли Ви намагаєтеся довести, що Ваша « потайна ненависть » і явне співробітництво тут були « справжньою опозицією », посередньо тим натякаючи, що опозиція Синявського й Солженіцина несправжня, і рівночасно з тим на Заході

виступаєте адвокатом цієї опозиції, то мені здається, що Ви себе ставите у фальшиве становище.

І ледве чи КҐБ, як Ви пишете, зуміє знищити « самвидав » за два дні і бавиться ним, як сита кішка з мишою. Можливо, і за дві години КҐБ зуміє арештувати десятки розповсюджувачів « самвидаву », але те, що КҐБ цього не робить, промовляє, як мені здається, не про його грайливість — хоч гра й відбувається, — а про ту непевність, в якій перебувають КҐБ і режим у цілому. Та й, крім того, « самвидав » розповсюджується не серед одиниць, як Ви пишете, а серед тисяч. Мені здається, що та жалюгідна роля, в якій КҐБ поставило Вас і багатьох Ваших колеґ, мимохіть примушує Вас переоцінювати його могутність. Ви пишете, що ми живемо в орвелівському світі, але якщо це так, то Ви своєю покірливістю й містичним ставленням до КҐБ внесли й свою лепту в цей світ.

Але так чи інак, нині Ви потрапили в інший світ і перенесли Вашу « таєму ненависть » туди, де вона може стати явною. Та, на жаль, вона не викличе зворотної ненависти, ні гарячого співчуття, а скорше співчутливу цікавість, а іноді, як Ви вже переконалися, й зацікавленя неприязне.

І у зв'язку з цим я хочу висловити Вам свій другий докір.

2.

Складається враження, що на заході багато людей дуже зле уявляють собі дійсний стан у нашій країні, зокрема становище письменників. Стається це, можливо, тому, що людям, з дитинства вихованим на іншій культурі й інших суспільних принципах, так само тяжко зрозуміти чужий світ, як тяжко відразу заговорити чужою мовою, ще тому, що інформація про різні сторони нашого життя на Захід або взагалі не доходить, або доходить невистачально. До всього ті,

на чиєму обов'язкові лежить постачання інформації на Захід, свідомо або несвідомо її викривлюють. Тому не лише право, але й обов'язок кожного росіянина, який хоче, щоб громадська думка Заходу краще зрозуміла його країну і навіть своїм авторитетом допомогла осягнути для неї більшої свободи, — обов'язком такого росіянина чесно інформувати незалежну суспільну думку про те, що у нас відбувається. Інформувати, а не шукати співчуття і тим більше не пробувати викликати жалість, як це мені здається, пробуєте робити Ви.

Мені здається, що Ваші скарги нікого не зворушать, як нікого не зворушили б мої чи чиї завгодно, бо в кожного вистачить сил, щоб знести чуже лихо. Я думаю, що чим спокійніше й більш об'єктивно ми будемо освітлювати становище письменника в нашій країні і чим менш драматично вказувати так названій «прогресивній західній спільноті» на її нечесність у відношенні до нас, тим скорше ми зможемо усунути ту фальшиву репутацію, що її зумів собі створити за кордоном існуючий у нас режим.

Я говорю про нечесність, бо нечесно, користаючись повною свободою слова й іншими свободами в своїй країні або додатково домагаючися для себе ще більшої волі й більших впливів, в той же час співпрацювати з режимом, який позбавляє свободи і всякого впливу власних громадян, що шукають тих чи інших виправдань для того режиму, вступаючи з ним в контакти і діялоги.

Я думаю, що ми не маємо права осуджувати цих людей за те, що їхні власні проблеми їм ближчі, ніж усі наші страждання. Тим більше ми не маємо права від них вимагати, щоб вони влазили в нашу шкіру і на собі випробували, як нам поводиться.

Але нам не випадає також скаржитися перед ними, шукати співчуття або ображатися, якщо його не знаходимо. Ми мусимо тільки говорити їм і всім, хто нас

буде слухати, правду про становище в нашій країні. Бо ж насамперед цього потребує сама наша країна.

І думаю, що маємо право сказати їм: якщо ви цінуєте власною свободою, взагалі принципом свободи, то подумайте перед тим, як їхати для « інтелектуального діялогу » в країну, де спотворене саме поняття свободи. Подумайте десять разів перед тим, як, помилувавшися потьомкінськими селами, писати повні фальшивої багатозначности звіти про Росію.

Бажаючи переконати західню громадськість, що становище письменника і цілого народу в нашій країні дуже тяжке, Ви декілька разів повторюєте, що у нас існує нібито фашистський лад. Справа навіть не в тому, слушно це чи ні, а в тому, що поки фашизм не був розбитий і викритий, в демократичних країнах знаходилося багато людей, які захоплювалися фашизмом, або в усякому разі знаходили в ньому ту чи іншу принаду. Можливо, вони вважали, що для них самих фашизм не надається, але що для німців та італійців він цілком відповідний. Багато дехто сподівався також, що поступово втягнутий в різні міжнародні організації, фашизм відмовиться від своїх негарних стремлінь. Тому я не знаю, чи досягає цілі Ваша аналогія.

Не знаю також, чи слушно Ви поступили, пропонуючи п. Міллерові, як голові Пен-клюбів, зайнятися долею письменників в Росії. П. Міллер, незалежно від того, який він письменник і людина, на своєму становищі мусить займатися не літературою та її долею, а політикою навколо літератури — так це здається, дивлячися з Росії. І в ділянці цієї політики він ставив завдання приєднання до Пен-клюбу радянської письменницької організації. З погляду політики, це було б, можливо, великою перемогою п. Міллера, але що б це дало з погляду літератури? Чим би стало краще в нашій країні від того, що Кочетов чи Євтушенко поїхали б до Ментону й заявили б там, що в СРСР існує

свобода творчости? Чи становище східньонімецьких письменників краще за становище радянських від того, що Східня Німеччина є членом Пен-клюбу? На мою думку, політика і мистецтво взагалі речі несумісні й навіть протилежні, і тому всяка політика навколо мистецтва не лише завжди нехтує інтересами мистецтва заради суто політичних завдань, але й вносить в нього чужий мистецтву дух компромісу.

Ось у загальному, в чому я хотів Вам заперечити. І ще хочу сказати: не приймайте близько до серця все, що Ви почуєте на Заході. Вам попрікнули в тому, що через Ваш неповорот становище у Вашій країні стане ще гіршим, що багато з Ваших колеґ вже не зможуть поїхати на Захід. Не думаю, що становище погіршиться. Біда не в тому, що не видрукують чергового псевдо-ліберального віршика або не пустять за кордон його автора, а в тому, що багато талановитих поетів і прозаїків взагалі позбавлені можливости себе проявити: одні взагалі перестають писати, а інші стають на шлях жалюгідного конформізму. Тут Ваше неповоротство нічого не міняє ні до гіршого, ані до кращого. Якщо Ви зумієте це пояснити на Заході, це буде важливим.

Добре було б, якби Ви змогли переконати Захід, що Ваші взаємостосунки з КҐБ були скорше правилом, ніж винятком для радянського письменницького середовища. Ви ж натякаєте, наприклад, що Євтушенко чи Вознесенський були, як і Ви, освідомлювачами. Але, як мені здається, головне не втому, що письменники служать КҐБ, а що література виконує, подібно до КҐБ, службову функцію. Не в тому суть, — справедливі чи ні Ваші натяки, а в тому, що всі ці поетично-політичні фіґлярства, що розцвіли за доби Хрущова і виявилися не дуже потрібними його наступникам, має таке ж мале відношення до мистецтва, як і писання Кочетова. Мені навіть здається, що щирий обскурантизм Кочетова заслуговує більшої поваги, ніж псевдо-

бунтарство тих, хто поряд горілки і чорної ікри був довший час потрібним режимові в ролі експортного краму.

Я пишу Вам у відповідь на статті і листи, відкрито Вами опубліковані, і тому й свого листа вважаю відкритим. Бажаючи, щоб він був опублікований, я намагався написати найкоротше, але вийшло надзвичайно обширно : або я не вмію писати, або хотів торкнутися забагато питань. Все ж я Вам посилаю цього листа через газету « Дейлі Телеграф » і буду дуже радий, коли шановна газета його оприлюднить. Я хотів би цього в першу чергу тому, щоб на Заході знали, що в нашій країні існує інший погляд на Ваш неповорот, ніж той, що його висловили в радянській пресі Ваші бувші колеґи.

Анатолію Васильовичу, я гаряче й щиро вітаю Вас з тим, що тепер Ви опинилися у вільній країні, і сподіваюся, що це буде великим кроком для Вас на шляху до внутрішньої свободи. Тому я найбільше хочу і найперше бажаю Вам, щоб Ваші книги, написані й видані в умовах свободи, виявилися кращими й цікавішими від тих, що під Вашим прізвищем видавалися в СРСР.

З пошаною

Андрій О. Амальрик

ДО РЕДАКЦІЇ ЧАСОПИСІВ:

New York Times, Washington Post, Los Angeles Times, Times, Le Monde, Het Parool

Шановний Пане Редакторе!

Декілька видавництв у Голляндії, в США, в Англії та Франції вже видали або тепер видають мої книжки « Не бажана подорож на Сибір » і « Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року? » та деякі п'єси. З усіма цими видавництвами я безпосередньо або через особу, яку я уповноважив діяти від мого імени, підписав контракти.

Окрім мого бажання публікувати мої книжки, я ще хотів доказати, що радянський громадянин, як і громадянин кожної держави, має право видавати книжки, які в його власній державі не видаються, робити це під власним іменем, особисто встановлювати умови публікування та користуватись усіма належними авторськими правами.

Одним з цих прав є отримування авторського гонорару. Деякі видавництва таки переслали мені частину гонорару за мої книжки через Радянський Державний Банк. Проте, радянські урядові установи, які керують обміном закордонних грошей, фактично позбавляють мене можливости одержувати гонорари.

Покликаючись на таємну вказівку, вони заявили що я публікую свої книжки на заході без згоди радянських урядових чинників, отже, нелеґально, і тому правила про передання авторських гонорарів до мене не стосуються. В найліпшому випадку вони ладні вважати мій гонорар за « подарунок », пересланий мені кимсь із заходу.

Такого ставлення я не приймаю, бо гонорар не є подарунком, а заслуженим мною заробітком. Але, очевидно, таке відношення вигідне радянському урядові, через те що подарунок підлягає значно вищому податкові, аніж авторський гонорар. У « Всесоюзній Канцелярії для Оборони Авторських Прав », куди я звернуся за допомогою, мені сказали, що всі мої видання є цілком леґальними, але вони відмовились допомогти мені в обстоюванні моїх прав.

Три роки тому я хотів вислати гонорар з книжки, яку написав і видав в Радянському Союзі мій батько, до Фльоренції, що потерпіла від повені. Бувши спадкоємцем, я міг це зробити. Радянське Міністерство Фінансів не дозволило мені цього зреалізувати, покликаючись на факт, що в радянському уряді велика нестача іноземних грошей, і тому неможна обміняти радянські рублі на італійські ліри.

Маючи на увазі стан радянського уряду, я міг би пожертвувати певну суму закордонної валюти, але я ніколи не зроблю цього примусово. Отже, якщо мої авторські права не будуть визнані в Радянському Союзі, я буду змушений попросити видавців не висилати мої авторські гонорари через ненадійні радянські установи, а лишати їх у себе, на заході.

Я прошу Вас видрукувати мого листа у Вашому шановному часописі, щоб я міг публічно засоромити радянський уряд за ту нечесність та дріб'язковість, які він виявляє. В той час, коли Сталін мене застрілив би за закордонні видання моїх книжок, його жалюгідні спадкоємці спроможні лише пробувати привласнити

собі частину моїх грошей. Це тільки підтверджує мій погляд про занепад і застаріння цього режиму, про що я написав у книжці «Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року?»

З пошаною до Вас,

Андрій Олексійович Амальрик

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ ДО АНДРІЯ АМАЛЬРИКА

Андрію Олексійовичу!

З великою цікавістю прочитав Вашу брошуру і, залишаючи на майбутнє докладну розмову, хочу лише коротко зформулювати моє враження. Сама важливість порушених Вами питань стримує від поспішної й категоричної оцінки.

Ще раз зрадів чіткістю, чесністю й безпристрасністю Вашої позиції й сміливістю Вашого вчинку. Сам факт подібного виступу є, безперечно, в наших умовах ризикованим кроком, тим більше — нині.

Розуміючи й сприймаючи жанр довільної вигадки, що з нею Ви виступаєте, з усім тим я відчув різницю між першою й другою частинами Вашої брошури.

Перша частина викликає переконливе враження докладністю аналізи, по суті досі єдиної широтою охоплення й систематизацією, аналізи нашого суспільства. За моїми спостереженнями багато в чому теж відчувають нашу добу і усвідомлюють себе ті, кого Ви називаєте « середньою клясою ».

Одначе, вповні погодитися з Вашими твердженнями я не можу. Зокрема, з оцінкою перспектив Демократичного руху. Хоч тепер його соціяльна база насправді завузька і сам Рух поставлений в дуже тяжкі умови, проголошені ним ідеї почали широко розпов-

сюднюватись по країні і це є початком необхідного процесу самовизволення.

Я не погоджуюся також з надто однобічним трактуванням Вами російського націоналізму, хоч не маю наміру закидати Вам русофобство, як це роблять деякі самвидавні критики Вашої брошури. Джерело подібних закидів бачу власне у Вашому стремлінні до неупередженості.

Я сказав би, що друга частина Вашої брошури менш переконлива, ніж перша. Прогнозувати взаємовідносини між СРСР і Китаєм спроба дійсно менш ґрунтовна (незнання таємної дипломатії, неможливість уявити собі властиву атмосферу міжнародних розрахунків і домовлень і т. д.), ніж аналіза психології й ідеології нашого суспільства, що Вам так вдалося.

Ну, і нарешті, до вартостей Вашої брошури хочу віднести гарну мову й стрункість викладу Ваших думок.

З пошаною

Петро Якір

28 березня 1970 року.
м. Москва

(«Хроніка біжучих подій»
Випуск ч. 2 (13)
30. квітня 1970 року)

ІНТЕРВ'Ю З А. АМАЛЬРИКОМ

Американський кореспондент Вільям Коул провів в СРСР інтерв'ю з А. Амальриком (перед його арештом), а також з П. Якіром, В. Буковським і А. Ґінзбурґом. Це інтерв'ю було передане в США на телевізії СіБіЕс 28-го липня 1970 року, а згодом також і в інших країнах.

На запитання, що спонукало написати книжку « Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року? », А. Амальрик відповів :

« Я мав три причини написати цю книгу й попробувати її видати, пробував і виконав. Поперше, мене турбувала доля моєї країни. Ба, вже кілька років мене почало турбувати те, що моя країна прямує до катастрофи в недалекому майбутньому. Я писав про це двом редакторам часописів у Москві, але дістав від них мало переконливі відповіді. Я тоді вирішив знайти інший шлях для ширення своїх поглядів.

Подруге, з огляду на те що, як мені відомо, мою книгу буде видано й поширено головним чином за кордоном, я поставив перед собою завдання спростувати широкоширені головним чином в США, але не точні ідеї щодо моєї країни про те, ніби то тепер відбувається лібералізація радянського режиму. Потретє, як любий автор любої книжки, я написав її тому, що мені до голови прийшли певні думки.

На мою думку, те, що діється з радянським ладом, це не — лібералізація, а його дряхління. Лібералізація означає реформи, що провадяться свідомо, а насправді режим дедалі більше втрачає контролю над тим, що відбувається в країні. Взяти, наприклад, « самвидав », тобто розповсюджування машинописних, заборонених цензурою, висловлювань. Його популярність пояснюється не тим, що режим щодо нього зайняв ліберальну позицію або дозволяє його існування, а тому, що режим нічого з цим явищем не в стані вдіяти ».

На запитання, що думають звичайні люди про радянський режим, А. Амальрик відповів :

« На мою думку, робітники в містах і в колгоспах не здають собі справи про характер режиму; вони думають, що так було завжди і так буде завжди. Але проте існує велика незадоволення окремими сторонами життя. Одні незадоволені з того, що вони заробляють дещо замало в порівнянні з іншими, і їм немає з чого жити. Другі незадоволені тим, що за зароблені гроші немає чого купити. Робітники в колгоспах незадоволені тим, що вони позбавлені громадянських прав : вони не можуть самовільно виїжджати з села. Фабричні робітники незадоволені своєю залежністю від правління. Мешканці малих міст незадоволені тим, що вони не можуть переїхати в більші міста, а в малих містах немає роботи. Але помало люди починають здавати собі справу, що всі ці малі й більші проблеми мають своїм джерелом недоліки режиму. Це може довести до революції. До революції може довести й повна відсутність здорового розуму у вищих клясах, які стараються уникнути будь-яких змін, перешкоджають рухові суспільства, стараються закріпити й увіковічнити розбиття нашого суспільства на тісно замкнені кляси.

АРЕШТ АНДРІЯ АМАЛЬРИКА

27. лютого 1970 р. в помешканні Андрія Амальрика було зроблено трус. Розпорядження на трус було підписане ст. слідчим прокуратури міста Москви Акімовою, але справа не була названа. Ст. слідчий прокуратури А. Г. Шилов, який формально робив трус, заявив, що справа, в зв'язку з якою робиться трус йому невідома і сам він майже ніякої участи в ньому не брав. В дійсності все зробили п'ятеро невідомих, у цивільному, які не дали своїх імен, ані ніяких посвідок. Нічого спеціяльно не розшукуючи, протягом чотирьох годин вони виконали в кімнаті Амальрика кіно- і фотознімки й пішли. Відходячи, вони захопили з собою друкарську машинку і три чужинецьких журнали з статтями про Америку. Амальрикові навіть не дали копії протоколу трусу.

(« Хроніка біжучих подій »
Випуск ч. 1 (12)
28. лютого 1970 року)

21 травня 1970 року в селі Акулово Рязанської області було заарештовано Адрія О. Амальрика. Ранком, о годині 11-ій, з'явилися чотири машини, навантажені приблизно 20 співробітниками КҐБ й прокуратури Москви і Свердловська. Амальрикові було вру-

чене обвинувачення в розповсюджуванні на Уралі « літератури, що містить наклепницькі вигадки, що знеславлюють радянський державний і суспільний лад » (ст. 190-1 УК РСФСР).

А. Амальрик народився 1938 року в Москві в родині вже покійного відомого історика й археолога. Навчався два роки на історичному факультеті Московського Державного Університету, звідки був виключений за працю про початки російської держави. Вона визнана була не цілком марксистською (Амальрик — прибічник так званої « нормандської » теорії походження Київської Руси).

Він написав п'ять п'єс (« Схід — Захід », « Чи дядько Джек конформіст? », « Моя тітка живе у Волоколамську » та інші), що спричинили в 1964 р. ув'язнення автора, обвинувачуваного в порнографії. Справа була припинена через відсутність наявности злочину. Амальрика було звільнено, але другого дня було розпочато нову справу, і його було адміністративним порядком вислано на два з половиною роки як дармоїда, хоч він мав позаштатну працю. Пізніше Верховний Суд РСФСР скасував вирок, і Амальрик після півтора року заслання був повернений до Москви. Заслання дало йому матеріял для книги « Вимушена мандрівка в Сибір », що тепер видана в ряді країн Заходу.

Більшу славнозвісність принесла Амальрикові його праця « Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року? », перекладена на численні мови. Останніми місяцями перед арештом Амальрик написав « Відкритий лист Анатолію Кузнецову », статтю про чужоземних кореспондентів у Москві й листа до журналу « Шпіґель » — « Чому я не аґент КҐБ ».

26 травня, через п'ять днів після арешту, Амальрика відіслали до Свердловська, очевидно, щоб уникнути гучного процесу в Москві. Тепер Амальрик перебуває в слідчому ізоляторі. Його справу веде слідчий Свердловської міськпрокуратури І. А. Кірінкін.

12 червня дружина Амальрика Гюзель Макудінова звернулася із заявою до Прокуратури СРСР. В одній — на ім'я Генерального прокурора Руденка — вона домагається передати розслідування справи її чоловіка органам прокуратури міста Москви, бо Амальрик у Свердловську ніколи не бував, отже, він не міг зробити злочину в цьому місті, і він там не має жодного знайомого, та й більшість свідків в його справі не можуть мешкати в Свердловську (ст. 132 УПК РСФСР).

В другій заяві-скарзі на ім'я замісника генерального прокурора Малярова — Г. Макудінова вказує на неприпущенно брутальну форму провадження допиту слідчим Кірінкіним. Він погрожував їй, свідкові Макудіновій, « у випадкові відмови відповідати у вказаний спосіб на питання » позбавити її чоловіка передач і порушити проти неї карну справу за ст. 190-1 УК РСФСР.

(« Хроніка біжучих подій »
Випуск ч. 3 (14)
30. червня 1970 року)

ОСТАННЄ СЛОВО А. АМАЛЬРИКА

На процесі в м. Свердловську 11-12-го листопада 1970 р.

Судові переслідування людей за висловлювання або погляди нагадують мені середньовіччя з його « судилищами відьом » й індексами заборонених книг. Але якщо середньовічну боротьбу з єретичними ідеями можна було частково пояснити релігійним фанатизмом, то все, що відбувається тепер, — тільки боягузством режиму, що вбачає небезпеку в ширенні кожної думки, будь-якої ідеї, чужих бюрократичній верхівці.

Ці люди розуміють, що з початком розвалу кожного режиму завжди передує його ідеологічна капітуляція. Та, теревенячи про ідеологічну боротьбу, вони насправді можуть протиставити ідеям тільки погрозу карного переслідування. Усвідомлюючи свою ідейну безпорадність, з переляку хапаються за карний кодекс, в'язниці, табори, психіятричні лікарні.

Власне, переляк від висловлюваних мною думок, навіяний тими фактами, які я наводжу в своїх книгах, спонукує цих людей садовити мене на лаву підсудних як карного злочинця. Цей страх доходить до того, що мене навіть побоялися судити в Москві й привезли сюди, розраховуючи, що суд наді мною тут приверне менше уваги.

Але всі ці прояви страху якраз найкраще доводять саме слушність моїх поглядів. Мої книги не стануть гіршими від тих лайливих епітетів, якими їх

тут нагородили. Висловлені мною погляди не стануть менше правдивими, коли мене запроторять на декілька років до в'язниці. Навпаки, це може додати моїм переконанням тільки більшої сили (ваги). Викрут, що судять не за переконання, а за їх « поширювання », видається мені пустопорожньою софістикою, бо переконання, яке ні в чому себе не проявляє, не є жодним переконанням.

Як я вже сказав, я не буду вдаватися тут до обґрунтовування моїх поглядів, бо суд не є місцем для того. Я тільки хочу відповісти на твердження, що, мовляв, деякі мої висловлювання ніби спрямовані проти мого народу і моєї країни. Мені здається, що тепер головним завданням моєї країни є скинути з себе тягар тяжкого минулого, для чого їй необхідна перш за все критика, а не славослов'я. Думаю, що я є кращим патріотом, ніж ті, що голосно базікають про любов до батьківщини, під тою любов'ю розуміючи любов до своїх привілеїв.

Ані здійснюване режимом « полювання за відьмами », ані його окремий приклад — цей суд — не викликають у мені найменшої поваги, ані навіть страху. Я розумію, зрештою, що подібні суди розраховані на те, щоб налякати багатьох, і багато буде заляканих, — але все ж я гадаю, що розпочатий процес ідейного розкріпачення назад не повернути.

Жодних прохань до суду я не маю.

ЗМІСТ

Стор.

сини між СССР і Китаєм. Жодна з п'єс не була ані надрукована, ані поставлена. В 1965 р. був ув'язнений і обвинувачений у тому, що його п'єси « відверто антирадянського і порнографічного характеру ». Одначе карну справу припинено і в'язницю замінено засланням в Сибір на два з половиною роки. В Сибірі працював в колгоспі пастухом і візником. Історію свого заслання описав в книзі « Вимушена мандрівка в Сибір », яка вийшла друком в Голляндії. Кінцем 1966 року достроково звільнений за постановою Верховного Суду РСФСР і, після повернення до Москви, працював журналістом головним чином для Аґенства Друку Новини, спеціялізуючись в секторі театру і образотворчого мистецтва. В липні 1968 р. разом з дружиною пікетував англійське посольство в Москві, протестуючи проти постачання зброї федеральному урядові Ніґерії, намагаючись звернути увагу радянської громадської думки на злиденний стан населення Біяфри. Наприкінці того ж року на вимогу КҐБ був звільнений з роботи в АДН і працював листоношою. Очікуючи нового ув'язнення А. Амальрик займався плеканням огірків і помідорів. 21 травня 1970 року його було заарештовано в селі Акулово Рязанської області.

11-12 листопада 1970 року відбувся в Свердловську, на Уралі, суд над А. Амальриком. Суд визнав його винним в писанні й розповсюджуванні антирадянської літератури і засудив його на 3 роки ув'язнення в таборах суворого режиму.

СМОЛОСКИП

СМОЛОСКИП
УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО ім. В. СИМОНЕНКА
СМОЛОСКИП